

La Segona Guerra Púnica al nord-est d'Ibèria: una revisió necessària

Jaume Noguera Guillén
Eduard Ble Gimeno
Pau Valdés Matías

SOCIETAT CATALANA D'ARQUEOLOGIA

Barcelona 2013

© de l'original: Jaume Noguera Guillén, Eduard Ble Gimeno i Pau Valdés Matías

© de l'edició: Societat Catalana d'Arqueologia

C/ València, 225, àtic 3a - 08007 Barcelona

Fotografia de coberta. Detall del revers d'una unça romanorepublicana recuperada
en el campament de la Palma (l'Aldea, Baix Ebre).

Reservats tots els drets de reproducció.

Imprimeix: Service Point

Dipòsit legal: B.26215-2013

ISBN: 978-84-939254-2-0

Imprès a Espanya/Printed in Spain

Sumari

1. Introducció	5
2. Antecedents de la investigació històrica	7
3. L'estudi de les fonts escrites	13
4. La problemàtica de la investigació arqueològica	17
4.1. Introducció	17
4.2. Estat de la qüestió	18
4.3. Com identifiquem un campament romà?	22
5. Noves aportacions de l'arqueologia	31
5.1. Introducció	31
5.2. La recerca arqueològica al campament romà de la Palma	32
5.3. Altres evidències arqueològiques de la Segona Guerra Púnica al nord-est	53
6. La segona Guerra Púnica al nord-est peninsular	59
6.1. Introducció	59
6.2. La marxa d'Anníbal	59
6.3. El desembarcament romà del 218 aC i el control del territori al nord de l'Ebre	65
6.4. La presència cartaginesa al nord de l'Ebre	72
6.5. El campament romà de <i>Nova Classis</i>	87
6.6. L'avanç romà cap al sud	92
6.7. El nord-est peninsular com a rereguarda (209-205 aC)	104
7. Epíleg	109
Bibliografia	113

1. Introducció

Encara que pugui semblar un contrasentit, creiem que el conflicte que va tenir lloc al territori de l'actual Catalunya entre el 218 i el 206 aC entre les dues potències de la Mediterrània central del moment, Roma i Cartago, ha estat poc analitzat, i sovint de manera incorrecta.

Però, per què creiem que es tracta d'un contrasentit? Doncs precisament perquè aquest període de la història antiga és el que compta amb un major nombre de referències dels autors clàssics, que van veure en aquest enfrontament una de les més grans epopeies de l'antiguitat. Aquesta percepció s'ha transmès en el temps i ha arribat fins als nostres dies de manera estereotipada. Qui no coneix els noms d'Anníbal o d'Escipió l'Africà, o el pas dels elefants pels Alps? Paradoxalment és la quantitat i la qualitat de la documentació la que sovint ens ha fet acceptar aquestes narracions sense gaire esperit crític.

Alhora, les mateixes fonts van posar l'èmfasi en alguns esdeveniments o personatges enfront d'altres. Els grans generals, els aspectes estratègics, les batalles, les grans marxes són prou ben descrits. En canvi, la vida dels soldats, les poblacions indígenes, l'entorn geogràfic o l'estructura social i econòmica del territori ens són gairebé desconeguts, més enllà de referències puntuals. Es tracta, des d'aquest punt de vista, d'una visió històrica positivista. El problema és, com veurem, que aquesta visió s'ha reproduït en els estudis posteriors, fins i tot en els més actuals. En canvi, les aproximacions arqueològiques han estat absolutament marginades, tal vegada perquè suposadament ja ho coneixíem tot per escrit, i potser també perquè no es considerava

que fos possible documentar restes arqueològiques d'un conflicte armat.

L'objectiu d'aquest llibre és presentar una nova visió de la Segona Guerra Púnica al nord-est de la península Ibèrica, especialment al territori comprès entre l'Ebre i els Pirineus, tot i que necessàriament haurem de fer referència a zones adjacents, especialment la costa entre l'Ebre i l'actual Cartagena. Des del punt de vista cronològic, tractarem els tretze anys de l'enfrontament a la Península, entre el 218 i el 206 aC, però ens centrarem especialment en el període 218-209 aC, deu anys durant els quals el conflicte es va desenvolupar entre els Pirineus i Cartagena. A més, com a principal eina d'estudi, aquest treball utilitzarà les novetats de la investigació arqueològica en aquest camp, la major part molt recents, i algunes inèdites i en curs d'anàlisi.

A banda d'aquesta reinterpretació general, en aquest llibre exposarem perquè creiem que el jaciment de la Palma (l'Aldea, Tarragona) es correspon amb el topònim *Nova Classis*, un campament romà de la Segona Guerra Púnica citat per Tit Livi durant els fets esdevinguts l'any 217 aC. Igualment, les novetats arqueològiques i la reinterpretació de les fonts clàssiques ens permetran oferir una nova visió del desenvolupament de la Segona Guerra Púnica al nord-est peninsular, especialment sobre la breu presència cartaginesa al nord del riu Ebre durant l'any 218 aC.

Tanmateix, les hipòtesis de treball i les conclusions presentades són, necessàriament, provisionals. En alguns casos la documentació arqueològica encara no ha estat objecte d'una anàlisi definitiva, i calen més campanyes d'excavació i prospecció. Ara bé, disposem de prou dades per presentar un esquema que considerem, a grans trets, correcte. En qualsevol cas, tots els processos d'investigació científica són això, processos. Esperem que aquest sigui objecte de crítiques i de millores ben aviat.

2. Antecedents de la investigació històrica

En general, l'estudi de la presència romana durant la Segona Guerra Púnica a la península Ibèrica ha estat caracteritzat per dos grans paradigmes: per una banda, la focalització de la narració històrica en la figura de Publi Corneli Escipió i, per altra banda, per la intenció de constatar, des dels inicis de la conquesta, dinàmiques suposadament destinades al control de la zona per a la seva explotació. Creiem que aquestes interpretacions són errònies i han distorsionat la visió que tenim dels primers anys de la presència romana.

Així, sovint s'ha interpretat la Segona Guerra Púnica com el punt de partida del sistema de control i d'explotació romana de la península Ibèrica, on fins i tot Escipió l'Africà és vist com el primer administrador dels nous territoris. Així, s'ha plantejat que la conquesta es caracteritzaria per la creació d'una administració que avançaria darrere dels exèrcits i on l'*stipendium* seria una obligació anual i una de les fonts d'obtenció de recursos (González Román, 1980: 141). En una línia similar també s'ha proposat que el període dels Escipions va ser una fase inicial (del 218 aC a la caiguda de Numància, el 133 aC) marcada pels inicis de la instauració del sistema provincial i per les guerres, mentre que el següent període es caracteritzaria per la consolidació d'aquestes mesures en un marc de pau (Salinas de Frías, 1999: 130).

De la mateixa manera, la fundació de la ciutat d'*Italica* va ser producte de la visió de l'Africà de les futures necessitats que tindria Roma a la zona (Lazenby, 1978: 155). Igualment, la presència de Roma a *Iberia* era conseqüència de les decisions de Publi Corneli fill, el qual es

va adonar de la riquesa de la zona i va emprendre mesures per aprofitar-la (Richardson, 1986: 64; Ferrer Maestro, 2000: 146). En aquesta mateixa línia, s'ha descrit una expansió romana continuada, amb una dinàmica de conquesta que s'estructurava en dues fases o zones. Una zona en què l'exèrcit actuava en el territori en conflicte i una segona d'on extreia els recursos necessaris. Si la zona era segura, l'exèrcit hi hivernava; si no, es retirava a les proximitats (Curchin, 1997: 68-69). D'aquesta manera, els campaments d'hivern es convertien en elements de control i d'imposició del domini romà, un plantejament que ja s'havia expressat abans amb la idea d'una expansió romana mitjançant un triple avanç sustentat en una zona segura, una zona que actuava com a contenció i una darrera sense controlar (Knapp, 1977: 56). Així, la idea que Roma va instal·lar tot un sistema de guarnicions per diversos punts del territori en general semblava haver estat acceptada (Richardson, 1986; Hernández, 2003).

Aquesta visió s'ha anat modificant en estudis recents, que a grans trets s'han centrat en tres problemàtiques diferents. Per una banda, a rebutjar la idea d'una imposició econòmica continuada per part de Roma des de l'inici de la conquesta. Per una altra, en una revisió del grau de control del territori per part de Roma. I, finalment, en la problemàtica de les relacions entre l'exèrcit i la població.

En primer lloc, quant a les imposicions econòmiques, anomenades *stipendium* pels autors clàssics, sembla que feien referència a imposicions *ad hoc* destinades a abastir l'exèrcit, de manera que probablement tenien un caràcter irregular i arbitrari, i per tant no eren un sistema de finançament continuat per part romana (Ñaco, 2003: 32-36, 146).

En segon lloc, el control del territori per part de Roma ha estat revisat i es proposa que les guarnicions s'han d'entendre dins de les necessitats logístiques dels exèrcits i, per tant, són concebudes com un element conjuntural, mai com una eina per a crear i mantenir una frontera, com s'havia proposat (Cadiou, 2003: 82 i 93).

En tercer lloc, l'anàlisi de les relacions entre l'exèrcit romà i la població local s'ha fet des de la visió tradicional de la conquesta, sovint vinculada a la imposició d'una cultura superior, la romana, sobre una inferior, la indígena. Alguns autors consideraven que la conquesta romana, tot i els problemes que presentava quant a destrucció, havia

estat positiva (Brunt, 1965). Aquesta visió s'ha anat modificant i ara les anàlisis intenten caracteritzar unes relacions asimètriques, en les quals Roma era l'element dominant. En el cas de la península Ibèrica, s'ha destacat la necessitat d'interpretar les relacions en el context de la negociació i no únicament de la resistència, en el marc de pobles peninsulars que eren entitats polítiques complexes, amb aliances, rivalitats i interessos que es van interrelacionar amb els dels romans (Sánchez Moreno, 2011: 101-103).

Per una altra banda, fins ara els estudis sobre el segon conflicte armat entre romans i cartaginesos han infravalorat el seu desenvolupament a la península Ibèrica, entès com a front secundari supeditat al conflicte a la península Itàlica. I en aquest context, les campanyes desenvolupades al nord-est d'Ibèria han estat particularment menystingudes. Com a conseqüència, l'estudi dels combats i dels moviments de tropes desenvolupats entre el 218 i el 209 aC al nord-est peninsular és gairebé inexistent. Sens dubte, en part això és producte d'una infravaloració de les actuacions dels dos germans Escipió, Gneu i Publi, protagonistes d'aquestes campanyes, mentre que les accions Escipió l'Àfrica han estat sobrevalorades, malgrat haver estat a Ibèria menys temps.

Així, obres de gran prestigi i repercussió, com les de Lazenby (1978), Caven (1980), Richardson (1986), Connolly (1998) o Keppie (1998), dediquen únicament uns pocs paràgrafs a descriure els fets esdevinguts des del pas de l'Ebre per part d'Anníbal Barca la primavera de 218 aC fins a la caiguda de *Qart Hadasht* el 209 aC, i es limiten a l'ús de les fonts escrites, fonamentalment Polibi i Tit Livi, sense aportar-hi una visió crítica. Fins i tot les obres de síntesi més recents de prestigiosos especialistes, com Goldsworthy (2007), Dobson (2008), Cadiou (2008), Brizzi (2009), Barceló (2010) o l'obra col·lectiva *A Companion to the Punic Wars* (Hoyos, 2011), no aporten novetats significatives en aquest sentit.

Igualment, en general entre els investigadors espanyols s'ha estès una visió de la Segona Guerra Púnica al nostre territori centrada en alguns fets concrets, com el setge d'*Arse-Saguntum*, el desembarcament romà a Empúries o la caiguda de *Qart Hadasht*, amb insistència sobretot en el període final de la guerra en la Península, però deixant en un segon pla els esdeveniments que es van produir entre el 218 i el 209 aC al territori

comprès entre Cartagena i els Pirineus (Tovar i Blázquez, 1975: 17-22, 23-36; Roldán, 1994: 69-71, 71-74). Potser com a excepció caldria fer referència a les obres d'A. Eckstein i F.X. Hernández on, des de perspectives diferents, es destaca el protagonisme dels dos germans Escipions, així com la importància de la batalla d'*Hibera* (Eckstein, 1987: 201; Hernández, 2003: 50).

De fet, sovint aquest període de deu anys es presenta com una posada en escena prèvia a l'aparició del gran personatge històric, Publi Corneli Escipió, el posterior Africà, de manera que tots els fets esdevinguts abans de la seva arribada el 209 aC únicament cobren sentit des de la perspectiva de la seva intervenció posterior.

Aquest buit de la recerca respecte als anys inicials de la guerra a *Iberia* probablement es pot explicar per dos motius. El primer és que les mateixes fonts tendeixen a oferir-nos aquesta imatge esbiaixada, com per exemple Tit Livi i especialment Polibi, per al qual la Segona Guerra Púnica a la península Ibèrica és bàsicament l'escenari on triomfa Escipió l'Africà, avi del seu amic i mentor, Escipió Emilià. El segon motiu és la inexistència, fins a dates molt recents, de documentació arqueològica sobre jaciments vinculats directament a la Segona Guerra Púnica (Bellón *et alii*, 2004; Noguera, 2008), una situació que, sorprenentment, és encara més greu en altres escenaris de la contesa, fins i tot a la mateixa Itàlia.

Conscients d'aquesta anomalia, des de l'any 2006 un equip del Grup de Recerca d'Arqueologia Clàssica, Protohistòrica i Egípcia de la Universitat de Barcelona ha desenvolupat el *Projecte de recerca arqueològica sobre els campaments romans d'època republicana a Catalunya*,¹ en el marc del qual s'han dut a terme intervencions arqueològiques en diversos assentaments. El més antic se situa a la desembocadura del riu Ebre, a la Palma i, com veurem, va ser ocupat per un gran campament de campanya romà entre els anys 218/217 aC i 209/206 aC. El segon jaciment se situa a uns 500 m del sistema defensiu de la ciutat ibèrica del Castellet de Banyoles, a Tivissa (la Ribera d'Ebre) i probablement es tracta del cam-

1. Projecte subvencionat per l'ajut 2007ACOM 00030 de l'AGAUR (Agència d'Ajuts Universitaris i de Recerca de la Generalitat de Catalunya), l'Ajuntament de Tarragona i el Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

pament de campanya des del qual es va llançar l'atac que va acabar destruint la ciutat indígena entre el 200 i el 180 aC, durant la repressió romana de la primeres rebel·lions ibèriques (Noguera 2008; Noguera, Asensio i Jornet, 2012). Actualment, el projecte ha entrat en una segona fase, on es considera l'estudi arqueològic d'altres assentaments de tipus militar, com el de les Aixal·les, a Ascó (la Ribera d'Ebre), on s'ha identificat una ocupació cartaginesa durant la Segona Guerra Púnica, així com una reocupació per tropes sertorianes entorn de l'any 76 aC, i aviat s'iniciaran els treballs al voltant de Valls (l'Alt Camp), on s'ha detectat una presència anòmala de *glandes* i de moneda hispanocartaginesa.

3. L'estudi de les fonts escrites

La Segona Guerra Púnica va ser considerada pels romans un punt d'inflexió en la seva història. Això explica que aparegui en gran quantitat d'obres històriques i tractats militars, a més de poemes èpics o diverses biografies. Per aquest motiu, és un dels conflictes del món antic amb més informació escrita. Però la majoria de referències que tenim de la guerra són molt posteriors als fets, malgrat que sabem de l'existència de nombroses obres d'autors contemporanis. Polibi de Megalòpolis, la principal font d'informació, esmenta Fabi Pictor (Polibi III, 8), Quéreas i Sòsil (Polibi, III, 20, 5) i Filí d'Agrigent (Polibi, III, 26, 2), mentre que Tit Livi també fa esment dels treballs de Silè i Valeri Ancinate (Livi XXVI, 49, 3-4). Malauradament, no comptem amb cap d'aquestes obres, tret d'alguns fragments. Aquesta mancança és important, ja que alguns personatges, com ara Sòsil, Silè o Filí, ens haurien aportat una versió dels fets des de la perspectiva cartaginesa, sobretot si tenim en compte que els dos primers van acompanyar Anníbal Barca en la seva expedició a la península Itàlica. S'ha conservat un fragment de l'obra de Sòsil on descriu una batalla naval a les boques del riu Ebre; l'anàlisi d'aquest text ha suggerit que les crítiques de Polibi adreçades a aquests autors potser eren exagerades (Walbank, 1967: 333).

En qualsevol cas, les obres dels autors clàssics que ens han arribat presenten un seguit de particularitats que cal tenir en compte. En primer lloc, tendeixen a ressaltar i a oferir les versions més favorables al bàndol romà. En el cas de Polibi aquesta tendència es focalitza en la família dels Escipions, els seus patrons quan fou deportat a Roma. En segon lloc, la

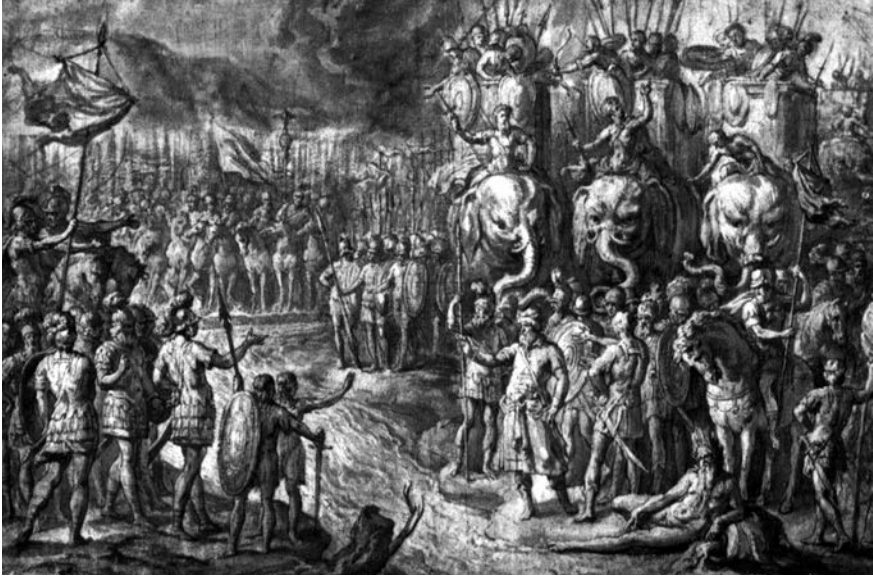

FIGURA 1. *Des del Renaixement, els dos grans protagonistes de la Segona Guerra Púnica han estat font d'inspiració de nombrosos artistes. Reunió d'Escipió i Anníbal abans de la batalla de Zama, Rubens.*

majoria dels autors va escriure molts anys després dels fets narrats, fins i tot després de segles, ja en època imperial. L'obra escrita en una data més propera a la Segona Guerra Púnica és la de Polibi de Megalòpolis, uns cinquanta anys després de la fi del conflicte.

Polibi (n. 200 aC - 118 aC), d'origen grec i procedent d'una família aristòcrata, va tenir un paper destacat en la Lliga Aquea a inicis del segle II aC. L'any 167 aC va ser deportat a Roma juntament amb milers de captius. Poc després va integrar-se en el cercle d'amics de Publi Corneli Escipió Emilià, cosa que li va permetre conèixer personalment el funcionament de l'exèrcit romà i fins i tot participar en algunes de les seves campanyes militars. Aquests viatges i els seus contactes van permetre Polibi veure alguns dels escenaris de la seva història, com és el cas de la península Ibèrica, i fins i tot parlar amb alguns dels seus protagonistes, ja ancians, com G. Leli (Polibi, X, 3, 2-3) o Masinissa (Polibi, IX, 25, 4-5).

Malauradament, només s'han conservat íntegrament els seus primers cinc llibres, però de la resta només tenim fragments, cosa que

afecta el coneixement d'una part significativa de la Segona Guerra Púnica.

Polibi utilitza el seu coneixement geogràfic i la seva experiència política, així com les obres d'altres autors, però amb esperit crític. En moltes ocasions destaca per la seva formació i experiència, en contraposició a la simple erudició de la major part dels historiadors. Per aquest motiu, l'obra de Polibi és acceptada com la narració més fiable. De fet, ja era ben considerat entre els autors del món antic, com ressalta el mateix Livi (XXX, 44, 5). En conseqüència, generalment s'ha donat prioritat a la seva versió dels fets i s'ha menystingut la resta d'autors.

L'obra de Tit Livi (59 aC-17 dC) es caracteritza per estar molt influïda per la tradició antiga romana. Així, és una història nacional que tendeix a ignorar els fets internacionals excepte quan afecten Roma, cosa que contrasta amb l'actitud de Polibi. A més, tampoc mostra gaire interès per la geografia, de manera que les seves descripcions són poc clares, ambigües. En canvi, Livi destaca per la seva força emotiva i per cercar exemples morals i patriòtics, amb l'objectiu de transmetre la grandesa de Roma a les generacions posteriors (André i Hus, 1975: 91-106). Així, la Segona Guerra Púnica és presentada en forma de contraposició constant entre Roma i Cartago, però també entre Escipió l'Africà i Anníbal Barca. En aquesta comparació els generals romans són sempre un model de comportament de l'aristocràcia i de la *virtus* romana, mentre que els cartaginesos sovint són presentats com astuts, però poc nobles, com ho demostra el recurs a la *fraus punica*.

Pel que fa a la metodologia, T. Livi pren com a referència un autor, que després complementa amb dades d'altres. Polibi era un dels autors que més valorava i, per tant, generalment es considera que Livi transcrivia fragments i arguments de l'historiador grec. Ara bé, en prescindir de la crítica de les seves fonts, reproduïx episodis o simplement presenta versions exagerades dels fets, especialment si aquests són d'autors romans com Fabi Pictor, un analista contemporani dels fets narrats, però del qual només es conserven alguns fragments. Per aquest motiu i d'altres, generalment s'ha considerat T. Livi com una font secundària, sobretot si es disposa de la versió dels mateixos fets de Polibi; però com conservem l'obra íntegra de Livi, aquesta complementa les grans llacunes de l'obra polibiana.

FIGURA 2. *Annibal victorioso contempla per primera vegada Itàlia des dels Alps.* Francisco de Goya, 1771. Fundació Selgas-Fagalde.

Altres autors d'importància menor per a l'anàlisi de la Segona Guerra Púnica són Plutarc de Queronea (46 o 50 dC-120 dC) i Apià d'Alexandria (95 dC-c. 165 dC). Plutarc va escriure biografies comparades entre personatges grecs i romans amb suposades similituds, i amb una forta càrrega ètica i moralitzadora. Apià, membre de la burocràcia d'època imperial, va escriure una extensa història de Roma, estructurada a partir de criteris etnogràfics; ofereix una narració superficial d'aquells fets que considera poc interessants per als seus objectius: explicar l'expansió de Roma i presentar la monarquia com un element d'estabilitat enfront de la crisi de la República (Bucher, 2000: 430-442). La gran extensió de la seva obra, els errors i la superficialitat de les seves anàlisis fan que les seves narracions siguin confuses i poc detallistes, per la qual cosa és considerat un autor poc fiable.

4. La problemàtica de la investigació arqueològica

4.1. Introducció

Fins fa poc temps, el coneixement arqueològic que teníem de la Segona Guerra Púnica era pràcticament nul. Això ha provocat que el transcurs d'aquesta guerra, i per extensió la majoria d'esdeveniments que hi tingueren lloc —les batalles, els setges o els simples moviments de tropes—, es reconstruís únicament a partir del testimoni de les fons escrites. En el millor dels casos, aquesta reconstrucció es complementava amb la localització d'aquests successos segons apreciacions etimològiques.

De fet, la idea d'un estudi «arqueològic» d'un camp de batalla es reduïa a l'anàlisi topogràfica de l'emplaçament on es creia que havia tingut lloc, per tal de situar els diferents exèrcits sobre un plànol i entendre el desenvolupament de l'enfrontament. Fins i tot aquest tipus d'aproximació era minoritari i només va ser desenvolupat per alguns investigadors, com ara Whatley (1969) o Hammond (1966 i 1988). Evidentment, aquesta manera de fer seguia depenent en gran mesura de la interpretació de les fons literàries i comportava el risc de caure en argumentacions circulars. Tot i això, cal remarcar que el mateix Hammond en el seu estudi ja formulava una petició expressa per tal que fos excavat allò que ell va identificar com el campament romà de la batalla de Cinoscèfals, a fi i efecte de validar la seva hipòtesi al respecte. Malauradament, avui això encara no s'ha fet.

Tanmateix, en els darrers anys el panorama ha començat a canviar, gràcies al plantejament i a l'execució de projectes que intenten recupe-

rar noves dades arqueològiques, la qual cosa possibilita la revisió d'algunes interpretacions que fins ara es consideraven inalterables (Noguera, Principal i Ñaco, en premsa).

4.2. Estat de la qüestió

Malgrat les novetats, el coneixement arqueològic disponible continua sent molt reduït, sobretot si el comparem amb allò que sabem d'altres períodes, com ara l'època imperial o fins i tot les guerres civils del final de la República. Per a aquest darrer període, destaquen els estudis realitzats sobre els treballs de setge al voltant d'Alèsia (Reddé i Von Schnurbein, 1995) o dels campaments vinculats a altres escenaris de la Guerra de les Gàl·lies (Reddé *et alii*, 2006). En el cas de la península Ibèrica, cal remarcar l'anàlisi d'alguns jaciments datables de la Guerra Civil Cesariana, com ara Osuna (Engels i Paris 1906; Sievers, 1997; Quesada, 2008b), o de les guerres sertorianes, com ara a Caminreal (Vicente, Punter i Ezquerria, 1997) o a l'Almoïna de València (Ribera i Calvo, 1995) i, més recentment, a l'assentament de Puig Ciutat (García *et alii*, 2010).

Aquestes investigacions constitueixen una base metodològica fonamental i fins a cert punt ens proporcionen una aproximació a allò que podríem trobar en un escenari de la Segona Guerra Púnica. No obstant això, en cap cas és possible extrapolar directament els resultats d'aquests estudis a l'exèrcit romà de l'època republicana mitjana (segle III i II aC), sovint anomenat legió manipular o polibiana, amb un caràcter propi com a exèrcit reclutat per conscripció i amb una divisió censatària, i no pas professional com succeirà posteriorment.

La informació sobre aquest període, òbviament, ha de venir dels territoris afectats per la primera fase de l'expansionisme romà —la península Itàlica, les illes del Mediterrani central, la península Ibèrica, Grècia i el nord d'Àfrica—, on la presència de les legions està documentada en les fonts antigues durant la Segona Guerra Púnica, les Guerres Macedòniques i la Guerra Síria. Sorprenentment, la investigació arqueològica sobre tots aquests conflictes és gairebé inexistent.

En el cas d'Itàlia, on les fonts escrites situen un major nombre de tropes, campaments i enfrontaments durant la Segona Guerra Púnica

—cas de les batalles de Trèbia, el llac Trasimè, Cannes o Metaure, juntament amb els setges de Càpua i Siracusa, per esmentar-ne només els més coneguts—, no hi ha pràcticament cap informació arqueològica. En paraules de Lawrence Keppie: «*It will doubtless surprise the reader to know that not a single Roman camp has been found in Italy itself, to testify (for example) to operations against Hannibal, or the Celtic tribes in the Po Valley*» (Keppie, 1998: 12).

El panorama arqueològic és igualment desolador en el cas del nord d'Àfrica, on no s'ha dut a terme cap treball de recerca sobre els desembarcaments romans que hi van tenir lloc a partir de 204 aC, els campaments, els setges o els camps de batalla d'Útica, les Grans Planes o Zama. En general, la investigació es limita a tractar de localitzar els llocs esmentats per les fonts. No obstant això, aquest tipus de recerca es basa només en les coincidències topogràfiques o toponímiques i no té el suport d'un treball arqueològic posterior.

De la mateixa manera, en el cas dels Balcans i d'Anatòlia, on la República de Roma s'enfrontà a Macedònia i a l'Imperi Selèucida durant la Segona Guerra Macedònica (200-196 aC), la Guerra Síria (192-188 aC) i la Tercera Guerra Macedònica (172-168 aC), que culminaren amb la victòria de les legions sobre les falanges a Cinoscèfals (197 aC), Magnèsia (190 aC) i Pidna (168 aC), tampoc no s'han dut a terme excavacions o prospeccions arqueològiques sistemàtiques per a investigar els campaments i els camps de batalla relacionats amb aquests conflictes, encara que s'han fet intents per localitzar-los geogràficament (Hammond, 1966, 1998). En aquesta zona, l'evidència arqueològica vinculada a les tropes romanes de finals del segle III i principis del II aC es limita a descobriments fortuïts o molt antics (Horvat, 2002).

En aquest context general, el cas de la península Ibèrica n'és l'excepció, amb diversos projectes que se centren en l'estudi dels inicis de la presència militar romana al territori. Aquest tipus de treball parteix de la investigació engegada per Adolf Schulten sobre els campaments romans del setge de Numància i Renieblas, datats a mitjan segle II aC (Schulten, 1927; 1932), i recentment ha tingut continuació amb nous treballs (Luik, 2002; Dobson, 2008).

Pel que fa a la Segona Guerra Púnica, a més del mateix projecte en què es basa el nostre treball, en destaca un altre que se centra en l'anà-

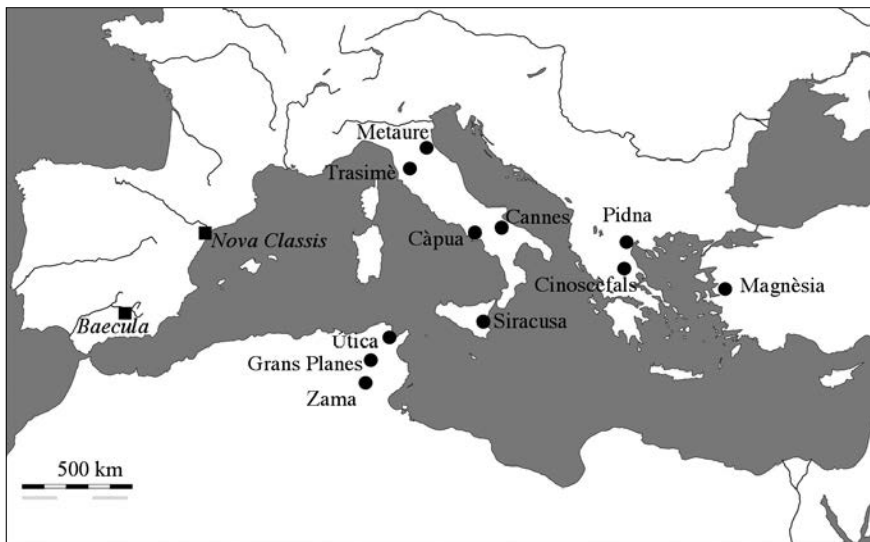

FIGURA 3. Mapa del Mediterrani amb algunes de les grans batalles i setges de l'exèrcit romà de finals del segle III i primera meitat del segle II aC. Amb requadre, els dos únics jaciments investigats arqueològicament.

lisi arqueològica de la batalla de *Baecula* (Cerro de las Albahacas, Jaén), un enfrontament entre les tropes de Publi Corneli Escipió l'Africà i Àsdrubal Barca l'any 208 aC.

Aquest projecte ha permès, per primera vegada, localitzar i estudiar mitjançant metodologia arqueològica una batalla campal de l'antiguitat. Aquesta anàlisi ha posat de manifest que una aproximació arqueològica ofereix una visió més nítida i propera a allò que va succeir en un camp de batalla concret per damunt d'allò que podrien oferir les mateixes fonts escrites. A més, ha permès refutar l'emplaçament que els historiadors generalment li atribuïen (Bailèn) i, alhora, ha demostrat la fiabilitat de la descripció global de la batalla realitzada per Polibi i Livi, ja que ha estat possible situar els campaments rivals i reconstruir les diferents accions del combat: la situació i els moviments de les diverses tropes, els punts d'intercanvi de projectils entre ambdós bàndols i la zona on es va produir el xoc cos a cos. Tot això ha estat possible gràcies a l'aplicació de prospeccions intensives terrestres que inclouen l'ús de detector, la situació de tots els elements trobats mitjançant GPS diferencial i la implementació

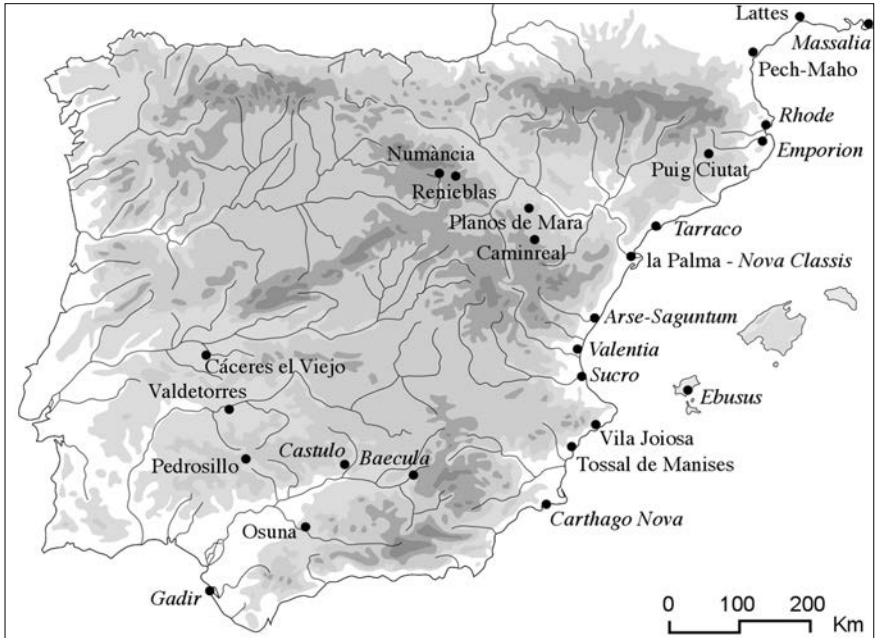

FIGURA 4. Mapa de la península Ibèrica amb els jaciments esmentats al text.

de SIG per a l'anàlisi posterior de la distribució dels materials (Bellón *et alii*, 2012: 349-52).

També cal remarcar l'excavació del jaciment del Tossal de Manises (Alacant), on s'ha documentat la construcció d'una fortificació púnica durant la segona meitat del segle III aC. A més, s'ha identificat un nivell de destrucció datat a finals del mateix segle, fet que permet relacionar-lo amb la Segona Guerra Púnica. Dins dels nivells d'enderroc d'una de les torres s'han recuperat set projectils de *ballista* fets d'una pedra volcànica idèntica a aquella que es troba en afloraments propers a Cartagena. Això ha suggerit als seus excavadors que les peces provindrien de l'arsenal de la capital púnica i que els seus artillers serien els propis cartaginesos. Al contrari, altres projectils més pesants descoberts anteriorment fora de context arqueològic podrien haver estat disparats pels atacants, segurament romans (Olcina, 2009).

Paulatinament, sembla que la recerca s'intensifica en altres països, tal i com posa de manifest la recent publicació dels resultats d'una inter-

venció arqueològica subaquàtica en relació amb la batalla de les illes Ègades (241 aC), la darrera confrontació de la Primera Guerra Púnica, i que va tenir com a conseqüència la rendició cartaginesa. De nou, es tracta del primer projecte dedicat a l'estudi d'una batalla naval i, fruit d'aquest, s'han descobert més esperons de nau que els coneguts fins ara a la resta del món, alguns dels quals tenen inscripcions, tant púniques com llatines. A més, ha permès rebatre algunes teories esteses, com el fet que les naus de guerra de tipus trirrem i quinquerrem no s'enfonsaven un cop foradat el buc, sinó que romanien a la superfície surant —una idea que servia com a justificació del fet que gairebé mai se n'havien trobat— (Tusa i Royal, 2012).

Un altre projecte que cal destacar, i que en aquest cas comporta l'aplicació de ciències auxiliars, és l'estudi geomorfològic de la ruta que va seguir Anníbal per creuar els Alps (Mahaney *et alii*, 2008). L'ús d'aquesta o d'altres disciplines vinculades a l'arqueologia pot permetre resoldre interrogants de tipus històric que el mateix estudi de les fonts escrites no permetria mai. D'aquesta manera, s'intenten cloure debats historiogràfics amb l'aportació de noves dades, i no simplement amb noves interpretacions de les disponibles.

4.3. Com identifiquem un campament romà?

L'estudi dels campaments és el tipus d'aproximació arqueològica més antic, i en general més acceptat, a l'exèrcit romà. De fet, tant al Regne Unit com a la resta d'Europa mai no es va perdre del tot la noció de l'existència d'una frontera romana fortificada. Va ser, però, a partir de la meitat del segle XIX quan es va produir un auge d'aquests estudis. Alguns exemples en són les excavacions de Napoleó III a Alèsia o els primers treballs sobre els sistemes de fortificació dels *limites* romans, a l'àrea germànica i al mur d'Adrià. Aquests van ser claus per a definir l'esquema clàssic del campament romà, molt influenciat per les descripcions de Polibi i del *De Munitiōibus Castrorum* del Pseudo-Hygini, i que en gran mesura ha romàs invariable fins avui dia.

Des del punt de vista pràctic, la identificació d'un campament militar romà es basa en dos tipus diferents d'evidències arqueològiques: les immobles, entre les quals s'inclou el sistema defensiu i altres cons-

FIGURA 5. Reconstrucció d'un campament de campanya d'una legió d'època republicana, amb la distribució descrita per Polibi i les estructures defensives característiques. Original de la revista *Desperta Ferro* 5, «La República en perill» (il·lustració, R. Espín).

truccions pròpies d'un campament, i les mobles, essencialment ceràmica (sobretot àmfora), monedes, armament i altres tipus de *militaria*.

Generalment es fa servir l'evidència arquitectònica com a argument principal d'identificació; en especial, les estructures de la fortificació. Així, la documentació d'un *vallum*, conjunt defensiu típicament romà format per fossat, terraplè (*agger*) i palissada, o simplement la d'alguna de les seves parts, constitueix ja un indicatiu clar de l'existència d'un recinte militar romà. El fossat és sens dubte l'estructura que més fàcilment s'ha conservat en el registre arqueològic, com una estructura negativa que talla el sòl, ja sigui en forma d'U o de V (*fossa fastigata*), i pot ser *simple* o *duplex*. La seva identificació es fa a partir de les diferències de coloració i de compactació entre el sòl i el farciment, que, si conté material mòbil arqueològic, pot tenir un alt valor per a datar el període d'ocupació del campament.

L'agger es construïa amb el sediment extret de l'excavació de la fossa; a sobre, s'hi aixecava una palissada construïda amb materials vegetals. Aquest darrer element és sens dubte el de més difícil conservació. De fet, a la península Ibèrica només s'ha documentat en una ocasió, justament en un dels campaments de la batalla de *Baecula* (208 aC), que suposadament va ocupar Àsdrubal Barca abans de l'enfrontament (Bellón *et alii*, 2009).

Tot i això, la realitat arqueològica ens mostra un gran nombre de campaments amb sistemes de fortificació més complexos, construïts o bé amb tapins d'argila natural o fins i tot directament amb pedra (Morillo, 2008). Aquest fet és conseqüència directa del grau divers de conservació d'uns i altres, i en cap cas constitueix un reflex d'allò que succeïa en el passat. Al contrari, sembla evident que, especialment durant el període republicà, la majoria dels campaments erigits per l'exèrcit romà seria de caràcter temporal, campaments de marxa ocupats durant pocs dies.

La dificultat de documentar aquest tipus d'estructures peribles en secció ha provocat que la identificació sovint es fonamentés més en la forma en planta del perímetre defensiu que en les característiques del propi sistema de fortificació. Això ha provocat la tipificació d'un model de campament romà de forma rectangular i carrers perpendiculars, que tot i ser vàlida per a l'època imperial, cal rebutjar la seva generalització per a la republicana. De fet, davant l'evidència cada vegada més significativa de campaments irregulars republicans, s'ha plantejat que la descripció de Polibi respondria més a un model ideal que a una realitat (Morillo, 2008: 79).

Tanmateix, a més dels sistemes defensius també hi ha altres paràmetres arquitectònics que poden ajudar a discernir l'existència o no d'un campament. Les excavacions de Schulten a Numància (Castillejos i Peña Redonda), Renieblas III i, posteriorment, les de Càceres el Viejo van treure a la llum la zona central del campament, amb els basaments d'allò que es va identificar com el fòrum, el *praetorium* i el *quaestorium* (Schulten, 1927; 1929), tot i que aquesta atribució dista molt de ser acceptada (Dobson, 2008).

En aquesta mateixa línia, s'han documentat les restes dels *contubernia* conservats en els campaments numantins, en els quals s'han arribat a veure els patrons de les diferents unitats de la legió manipular (*has-*

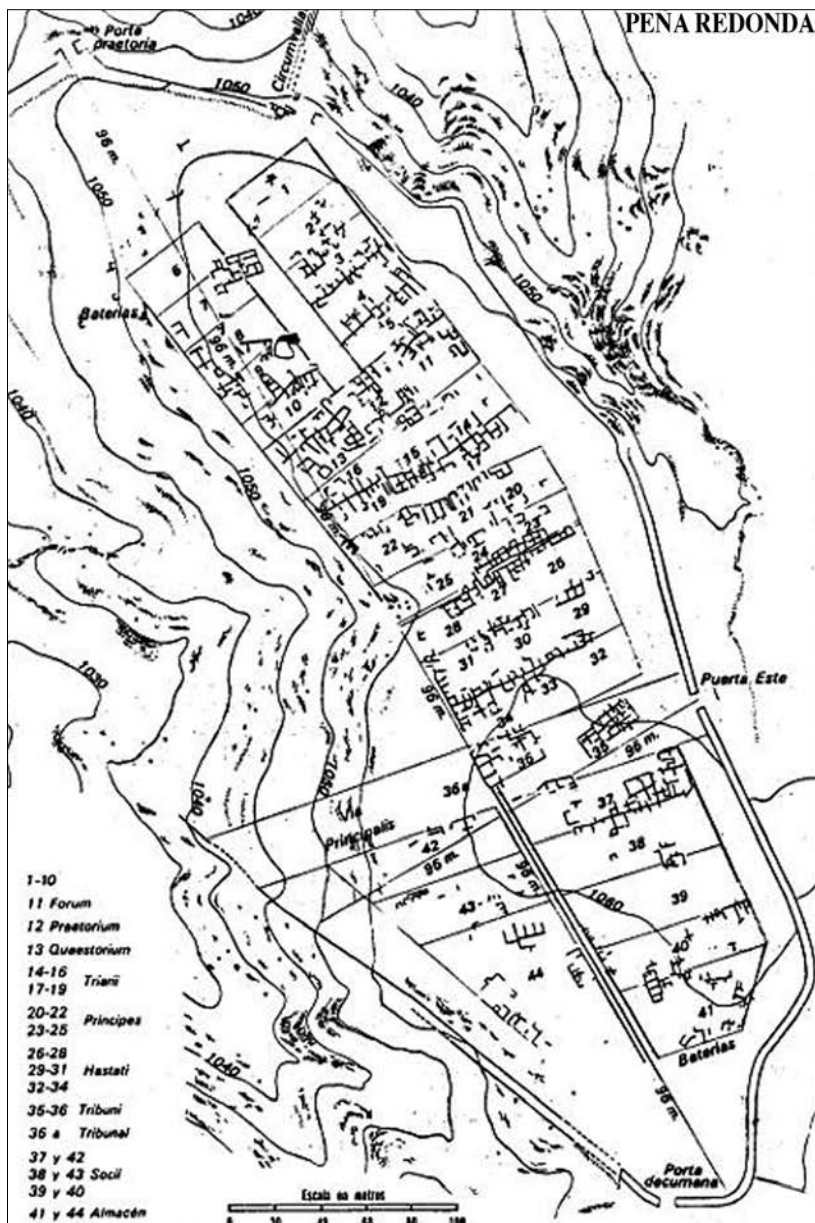

FIGURA 6. Campament romà de Peña Redonda (Numància), segons A. Schulten, corresponent al setge d'Escipió Emilià (Jimeno, 2002: 167).

tati, princeps i triarii) i de la cavalleria (Pamment Salvatore, 1996; Dobson, 2008). En qualsevol cas, sembla que la disposició bàsica en forma de L, amb totes les habitacions en paral·lel i un espai més gran per als oficials, té correspondència amb les troballes de fortificacions de menors dimensions, com ara la de Monteró, a Camarasa (la Noguera) (Ñaco i Principal, 2012: 168).

Finalment, cal ressaltar un darrer element que, tot i formar part del mobiliari, té aplicació en l'anàlisi del sistema arquitectònic dels campaments: les piquetes que subjectaven els vents de les tendes. De fet, la presència d'aquest element constitueix per ella mateixa una evidència de l'estacionament de tropes romanes, com succeeix en els casos de Numància o Cáceres el Viejo. En el cas d'El Pedrosillo (Casas de Reina, Badajoz), un jaciment en curs d'estudi amb una cronologia problemàtica, hi ha aparegut un total de dotze piquetes, algunes curiosament agrupades tot formant una línia i separades per una distància d'entre 3,3 i 3,7 m, cosa que suggereix la disposició de les tendes (Gorges *et alii*, 2009).

Més enllà dels jaciments coneguts des de fa temps, localitzats a partir de la descripció de les fonts, la documentació de nous campaments romans es produeix generalment per dues vies. D'una banda, les excavacions preventives, que permeten documentar l'existència de campaments romans, que anteriorment no eren visibles o identificables en superfície, només amb l'excavació d'una petita fracció del seu perímetre defensiu. Aquest és el cas d'alguns jaciments de la península Ibèrica, com ara a la Vila Joiosa (Espinosa *et alii*, 2008) o Valdetorres (Heras, 2009).

De l'altra banda, un nou tipus d'anàlisi efectuat en el món anglosaxó que centra la seva atenció en els campaments temporals o de marxa (*temporary* o *marching camps*, o simplement *camps*) mitjançant el recurs a la fotografia i la prospecció aèries. De la mateixa manera, la identificació es basa en criteris arquitectònics, com ara la forma geomètrica del perímetre defensiu o les portes en forma de *clavicula* o *titulum*, que només poden ser atribuïdes a un campament romà. L'anàlisi del creixement diferencial de la vegetació (*crop marks*) resulta clau per a documentar simples rases excavades o terraplens. Evidentment, atès que la majoria d'estructures ha estat construïda amb materials peribles, resulta molt difícil identificar-les des de terra.

Aquest tipus d'estudi es remunta al període d'entreguerres, quan es van dur a terme els primers vols amb finalitats científiques a la Gran Bretanya, França o el Pròxim Orient. Tot i això, no va ser aplicat de manera sistemàtica als campaments de marxa fins als anys noranta, quan es comencen a fer els primers catàlegs de jaciments d'aquest tipus al Regne Unit (Swan i Welfare, 1995; Davies i Jones, 2006; Jones, 2011) o al Pròxim Orient (Kennedy i Riley, 1990).

Aquest nou enfocament posa l'èmfasi en el territori, supera l'aproximació arquitectònica i l'anàlisi d'un únic jaciment, per centrar-se en l'exèrcit en campanya (*on the move*) a partir de la vinculació de campaments de morfologia similar a un mateix exèrcit en moviment. D'aquesta manera, és possible formular hipòtesis sobre les rutes i les distàncies de marxa entre cada jornada i contrastar així la informació de campanyes militars que d'una altra manera només serien conegudes per les descripcions de les fonts.

Avui hi ha altres sistemes que lentament també es van implementant, com l'ús de prospeccions geofísiques o d'imatges per satèl·lit i prospeccions aèries amb tecnologia LiDAR (*Light Detection and Ranging*). En el primer cas les prospeccions geofísiques intensives de campaments ja coneguts poden revelar l'existència de noves estructures ocultes, com campaments més antics, *cannabae* o *vici*, que no són perceptibles ni des de la superfície ni des de l'aire (Fassbinder, 2010). Pel que fa a la península Ibèrica, cal dir que la metodologia de prospecció aèria tradicional no s'aplica de manera sistemàtica i generalitzada, sobretot a causa de la seva difícil orografia. Ara bé, cal esmentar els treballs d'F. Didierjean, un investigador amb una llarga trajectòria científica centrada en la prospecció aèria i que, en els últims anys, també s'ha dedicat a la identificació de campaments romans (Didierjean, 2008).

Quant a les novetats tecnològiques (imatge per satèl·lit, LiDAR) presenten grans perspectives de futur, ja que permeten localitzar possibles traces d'estructures campamentals, com les recentment documentades a Lleó, on fins i tot es possible identificar la porta en *clavicula* (Castro, 2013) o a Trieste (Bernardini *et alii*, 2013), tot i que en aquest darrer cas considerem que la seva datació i atribució a un campament romà de la primera meitat del segle II aC s'ha justificat massa precipitadament,

atès que els únics objectes recuperats en prospecció terrestre han estat un parell de fragments d'àmfora.

Actualment sembla del tot acceptada la diferència conceptual i arquitectònica entre els campaments de marxa (*castra aestiva*), en oposició als campaments permanents (*castra stativa*). En aquest sentit, cal destacar la investigació arqueològica dedicada a les Guerres Càntabres, encapçalada inicialment per E. Peralta, però que avui compta amb diversos grups d'investigació que treballen de manera independent. La metodologia aplicada ha estat la prospecció terrestre del territori, per bé que sempre complementada amb l'anàlisi de la cartografia, la fotografia aèria i la imatge per satèl·lit a través de programes com Google Earth. Els resultats inicials han estat posteriorment confirmats per l'excavació arqueològica, que ha documentat com normalment no s'han conservat nivells estratigràfics, però sí una gran dispersió de materials de l'època, en ocasions al fons d'estructures negatives, com els fossats.

Com a resultat, en poc més de quinze anys el coneixement arqueològic, i en conseqüència històric, referent a aquest conflicte ha passat de ser pràcticament nul a poder distingir tres fronts diferents de penetració en el territori càntabre i astur, que inclouen la identificació de diversos campaments de marxa successius que en ocasions culminen en setges complexos d'*oppida* indígenes (Peralta Labrador, 2002; 2009).

Però, què succeeix si no disposem d'estructures? En aquest sentit, una darrera línia de treball que recentment s'ha plantejat és la possibilitat d'identificar campaments o altres tipus d'ocupacions militars, fins i tots batalles a camp obert, únicament a partir del registre arqueològic mòble recuperat mitjançant prospeccions terrestres intenses, tant visuals com amb detectors de metalls. Aquesta tècnica prové de l'anomenada «arqueologia del conflicte» (Coulston, 2001), la qual ha obtingut un gran èxit en projectes com la batalla de Teutoburg (Harnecker, 2004) o la batalla de *Baecula* (Bellón *et alii*, 2009). Conseqüentment, el seu ús s'ha estès a altres llocs amb problemes similars, com els camps de marxa, reemplaçant i complementant gradualment els altres mètodes.

Això és el que es va proposar, per exemple, al jaciment dels Planos de Mara (Saragossa), on a partir de criteris topogràfics i literaris es va situar el campament romà que va assaltar la ciutat celtibera de Segeda.

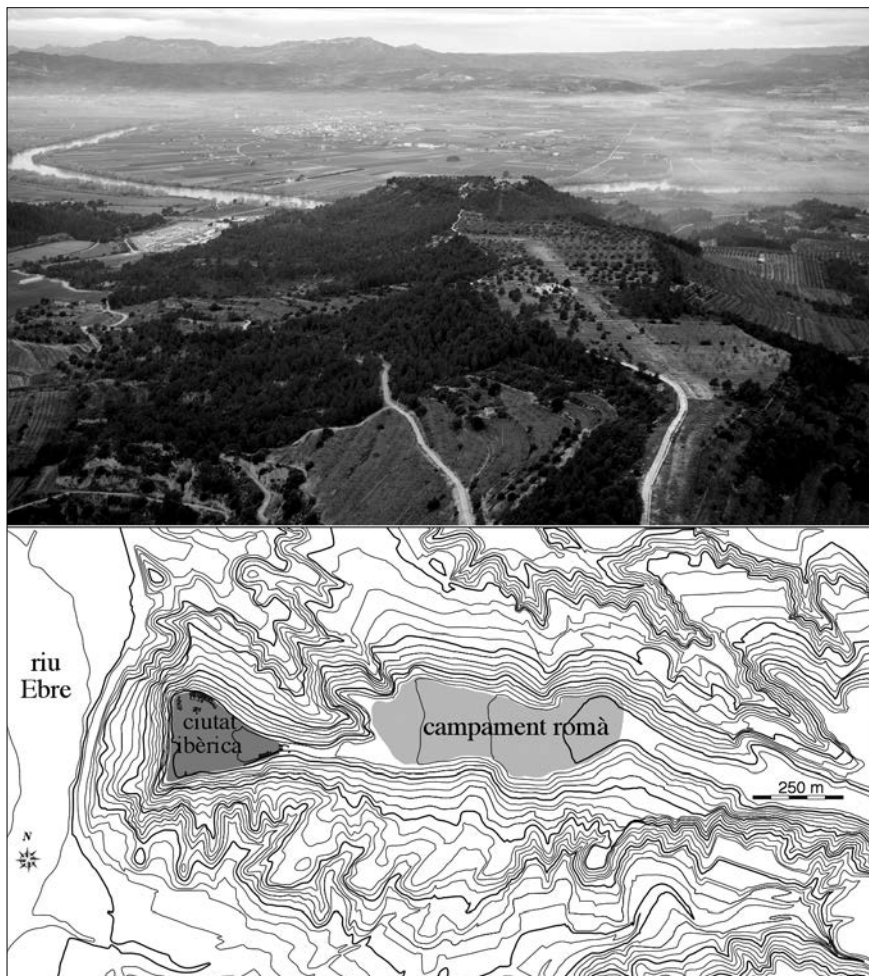

FIGURA 7. Croquis topogràfic i fotografia aèria de la zona ocupada pel campament romà del Camí del Castellet de Banyoles (Tivissa, la Ribera d'Ebre) amb la ciutat ibèrica homònima en segon terme.

Davant el problema d'estudiar una extensa àrea de terreny pla en què no hi havia estructures visibles en superfície, la metodologia plantejada es va basar en les prospeccions intensives. Els resultats, però, amb una única vora d'àmfora i cap resta metàl·lica, no han acabat de confirmar l'existència d'un campament (Burillo, 2007: 285).

Aquest plantejament és el que s'ha aplicat en el projecte d'investigació que ens ocupa, i que fins ara s'ha centrat en els campaments romans del curs inferior del riu Ebre. L'aplicació d'aquest mètode ha permès la identificació de dos assentaments militars: la Palma i el Camí del Castellet de Banyoles (fig. 7), només a partir d'artefactes trobats mitjançant prospecció. El primer va ser ocupat durant la Segona Guerra Púnica, mentre que el segon es data durant les primeres revoltes indígenes a inicis del segle II aC. La metodologia utilitzada ha estat la mateixa a tots dos jaciments, per tal de contrastar la documentació arqueològica generada; finalment, els resultats han permès confirmar les hipòtesis de treball plantejades.

5. Noves aportacions de l'arqueologia

5.1. Introducció

Com veurem tot seguit, les novetats de la investigació arqueològica al nord-est peninsular són significatives, però cal ser cauts amb les conclusions. Encara no ha estat identificat cap jaciment amb nivells estratigràfics clarament datables de la Segona Guerra Púnica i, per tant, el material moble recuperat, tot i que abundant, no té context cronològic segur. Sens dubte el tipus de jaciments identificats fins al moment, campaments de campanya, format per estructures aixecades amb materials peribles, és de difícil conservació. Això se sumen els processos post-deposicionals, especialment intensos en el medi on treballem, amb un alt grau d'antropització i explotat amb maquinària agrícola pesant durant molts anys. Ara bé, com ja hem comentat, quan s'identifiquen mitjançant prospeccions intenses concentracions anòmales de materials arqueològics específics (monedes, tatxes de *caligae*, estagues de tendes de campanya, restes d'armament, fragments ceràmics d'un tipus determinat...) estem en disposició de defensar que són les restes d'un jaciment de tipus militar.

De fet, entre els assentaments militars romans, els campaments de campanya són els que presenten un caràcter més provisional, ja que poden tenir una durada molt curta, de tan sols un dia, de mesos o com a molt uns pocs anys, en funció de consideracions estratègiques i de la durada del conflicte. La seva construcció respon a criteris d'eventualitat i per això generalment van ser aixecats amb materials lleugers, de

fàcil i barata obtenció, com la fusta, la terra, etc. (Polibi, VI, 34, 1). Per la seva curta durada, i pel caràcter perible d'aquests materials, són jaciments gairebé invisibles, molt difícils d'identificar. Això explica la seva escassa presència en la recerca científica; fins fa poc, els datats entre finals del segle III i inicis del segle II aC eren pràcticament desconeguts.

En canvi, les fonts escrites fan referència continuada a la seva existència durant les diferents campanyes de la Segona Guerra Púnica. Com a exemple, podem esmentar els 8000 soldats estacionats al campament de *Sucro* l'any 206 aC (Livi, XXVIII, 24, 5). Així mateix, cal recordar que, a més d'un gran campament situat a la riba l'Ebre, entre *Tarraco* i aquest riu es van establir altres guarnicions, probablement de menor entitat (Livi, XXVIII, 42, 3-4). A més, era una pràctica habitual dels exèrcits, tant púnics com romans, dispersar les forces en els campaments d'hivern i reagrupar-les a inicis de la primavera per a encetar una nova campanya (Polibi, III, 99; Livi, XXV, 32, 1; XXVI, 41, 2; XXIX, 2, 1).

5.2. La recerca arqueològica al campament romà de la Palma

El jaciment de la Palma (l'Aldea, el Baix Ebre) va ser descobert a partir de les prospeccions en extensió desenvolupades com a base d'una tesi doctoral sobre els patrons de poblament protohistòric (Noguera, 2007), després d'un estudi del material arqueològic dipositat en el Museu de les Terres de l'Ebre (Amposta) i en col·leccions privades.

El jaciment està situat en una gran terrassa fluvial a quinze metres per sobre de l'Ebre, en el marge esquerre de l'antiga desembocadura del riu: una gran extensió plana, fàcilment defensable, proveïda d'aigua, ancoratges i amb bones comunicacions. Els seus límits naturals haurien estat el talús de la terrassa fluvial, a l'oest; el curs d'un barranc, al nord, i l'antiga línia de la costa, al sud, mentre que cap a l'est el paisatge ha sofert una transformació tan important que fa impossible apreciar cap mena de límit natural o de defensa.

El campament romà identificat controlava la principal ruta nord-sud, la *Via Heraklea*, que seguia la costa i que més tard es convertiria en la *Via Augusta*. La importància d'aquesta ruta és inqüestionable ja que, amb tota seguretat, va ser per on es van desplaçar els exèrcits cartagine-

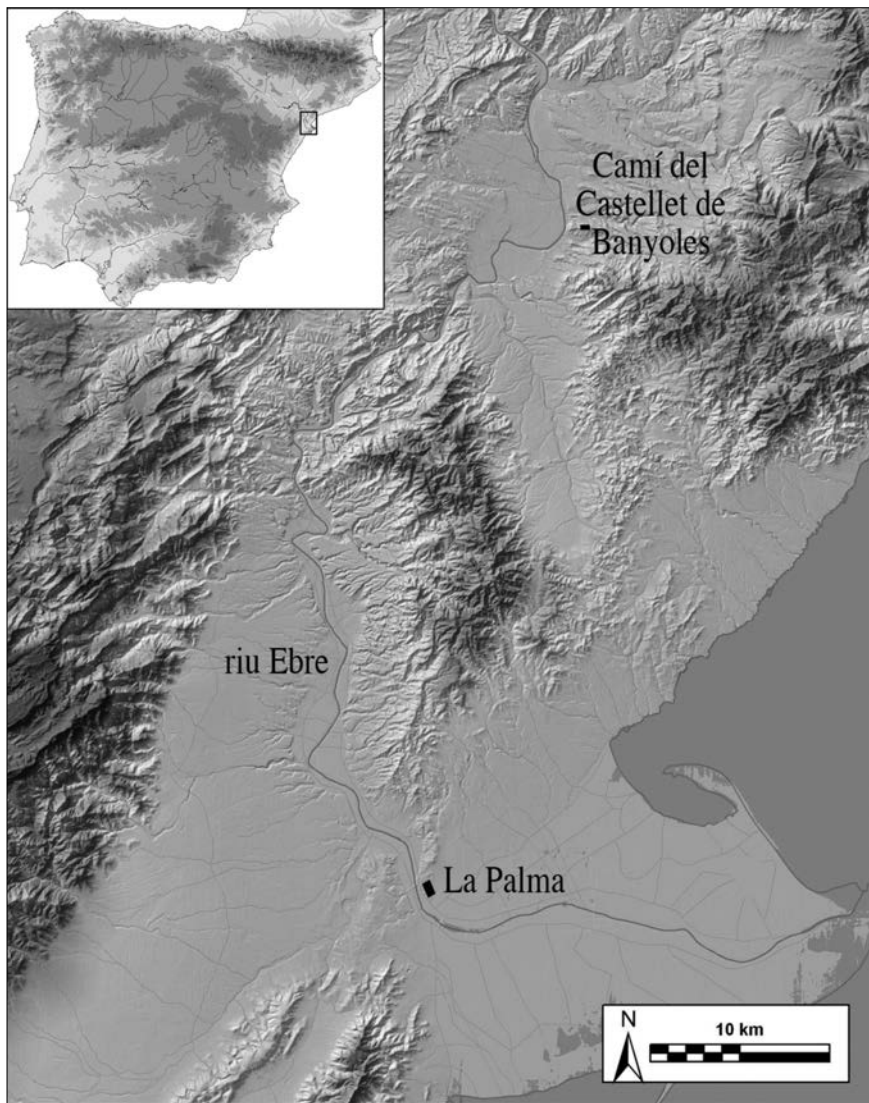

FIGURA 8. Localització dels campaments de la Palma (l'Aldea, el Baix Ebre) i del Camí del Castellet de Banyoles (Tivissa, la Ribera d'Ebre).

FIGURA 9. *Fotografies aèries de la terrassa de la Palma durant els anys 1956-1957 i 2010, on es poden apreciar les modificacions de l'entorn (construccions dels ponts de l'autopista AP-7 i del ferrocarril, construcció d'una urbanització...). La línia blanca discontinua marca els possibles límits del jaciment; en negre, la zona prospectada entre 2006 i 2011.*

sos i romans. De fet, la configuració topogràfica de la zona determina que totes les comunicacions terrestres han de creuar la terrassa fluvial de la Palma, com és palès en l'actual traçat de l'autopista AP-7, la via de tren Barcelona-València i la carretera general.

La ubicació del campament, al costat de l'antiga desembocadura de l'Ebre i l'antiga línia de costa, també permetia controlar el tràfic marítim i fluvial. És important destacar que el delta ja existia en època romana i, encara que menys desenvolupada que l'actual, la desembocadura era ja una zona de bancs de sorra i maresmes. El riu era prou ample per permetre que vaixells de cert tonatge naveguessin almenys fins a la ciutat de Tortosa (suposadament, l'antiga *Hibera* de les fonts escrites).

Entre els anys 2006 i 2011 s'hi ha dut a terme un total de sis campanyes de prospecció i excavació. La superfície del campament podria haver superat les 30 ha, però, a conseqüència dels profunds canvis soferts a la zona en l'actualitat, únicament ha estat possible desenvolupar la nostra recerca sobre una superfície propera a les 7 ha (fig. 9). Pel que fa a la metodologia, el treball s'ha centrat en l'aplicació de la prospecció intensiva a peu, amb fotografia aèria, prospeccions geofísiques (gradiòmetre magnètic i georadar), sondatges, com també la prospecció sistemàtica de grans extensions del terreny mitjançant l'ús de detectors de metalls. La metodologia emprada (Ble, Noguera i Valdés, en premsa) deriva de la «arqueologia de camps de batalla» (Coulston, 2001; Quesada, 2008a), que s'ha utilitzat amb èxit en altres jaciments com ara Teotoburg o *Baecula* (Harnecker, 2004; Bellón *et alii*, 2009).

La primera intervenció, duta a terme l'any 2006, es va centrar en la prospecció terrestre del jaciment. A la zona A1, de 17.000 m², no es va poder treballar per haver esdevingut temporalment un abocador incontrolat. La zona B1, de gairebé 40.000 m², va ser llaurada superficialment per facilitar la prospecció visual. Posteriorment va ser dividida mitjançant estakes i goma elàstica en 131 unitats de 30 m de llarg i 10 m d'ample, que van ser prospectades sistemàticament per un equip de set persones. Es van recollir 419 fragments ceràmics, dels quals 302 (72 %) corresponen a àmfores grecoitàliques, 100 (24 %) són ibèrics i 17 (4 %), indeterminats. Finalment, a la zona B2, de 10.000 m², es va realitzar una prospecció sense quadrícula, però situant cada fragment ceràmic mitjançant una estació total. En aquest sector es van recollir 129 fragments, dels quals 60 (47 %) corresponen a àmfores grecoitàliques, 53 (41 %) són ibèrics i 16 (12 %), indeterminats (fig. 10).

Les àmfores grecoitàliques presenten els pivots massissos i allargats, amb les vores inclinades uns 45° (fig. 11) i es poden datar entre

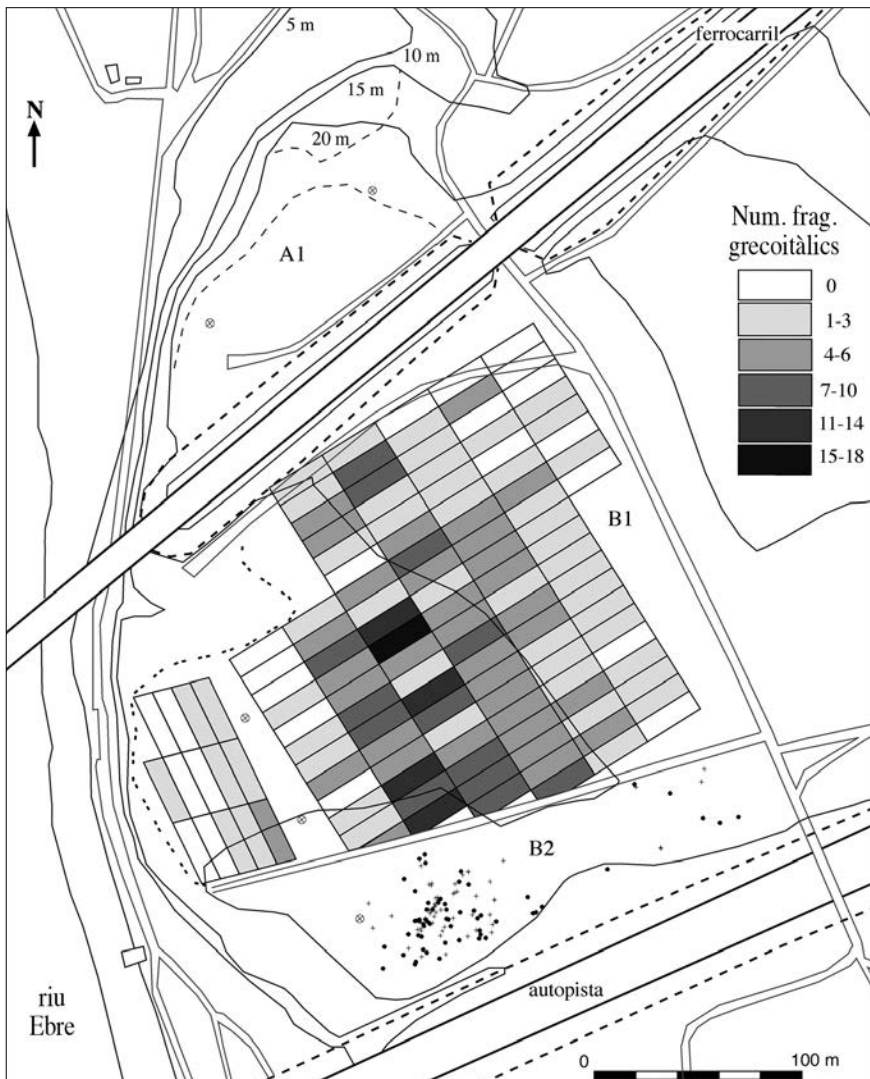

FIGURA 10. Prospecció de les zones B1 i B2 del jaciment de la Palma durant l'any 2006, amb la densitat de fragments d'àmfora grecoitàlica per cada quadre de 300 m². Zona B2: els punts corresponen a fragments ibèrics; les creus, a fragments d'àmfores grecoitàliques.

finals del segle III i inicis del segle II aC (Lyding Will, 1982). Cal ressaltar l'absència gairebé total de vaixel·la de vernís negre campaniana A, com també que la majoria dels fragments de ceràmica ibèrica correspon a material de transport i d'emmagatzematge. Finalment, durant aquesta primera campanya es van recuperar tres monedes de bronze i tres *glan-des* de plom. Els resultats d'aquesta primera prospecció van confirmar la hipòtesi inicial, ja que el percentatge de fragments d'àmfora grecoitàlica i la seva cronologia només es podia explicar per la presència de tropes romanes, i segurament per l'arribada directa de naus de proveïment. Cal suposar que els legionaris no feien llargues i dures marxes carregats amb fràgils plats o gots de ceràmica, sinó que amb l'equip havien de transportar recipients més resistents, de pell, de fusta o de metall.

D'altra banda, la gran dispersió dels materials en superfície, sumada a una densitat molt baixa (entorn als 125 fragments per hectàrea) suggereix que estem davant d'un tipus de jaciment molt específic, un campament militar de caràcter provisional. Arran d'aquests primers resultats es va realitzar una prospecció geofísica en una franja de terreny paral·lela al riu Ebre de 15.000 m², una zona on l'anterior campanya havia detectat una especial concentració de materials ceràmics. L'objectiu era detectar anomalies geomagnètiques relacionables amb estructures constructives ocultes (fossats, forats de pal, estacades, murs, etc.). El resultat va ser poc esperançador i tots els sondatges de comprovació van resultar negatius. També es va fer una sèrie de fotografies aèries mitjançant globus aerostàtic, que tan sols van permetre observar una anomalia cromàtica deguda al creixement diferencial de la vegetació, provocada pel que sembla una antiga depressió natural que travessa el jaciment de nord-oest a sud-est.

Malgrat els nostres esforços, ha estat impossible localitzar restes d'estructures constructives o nivells arqueològics inalterats. Creiem que això és conseqüència, probablement, de la utilització de materials peribles per a la construcció del campament (fusta, terra...) i a la intensa activitat de maquinària agrícola en aquests terrenys. Per tant, l'única possibilitat de localitzar contextos arqueològics inalterats passava per identificar depressions naturals o artificials on els materials s'haguessin acumulat i preservat, com en el cas documentat prop del *Mont Auxois* durant la batalla d'Alèsia (Reddé i Von Schnurbein, 2001). Amb aquest objectiu s'hi va emprar maquinària pesant per decapar, de manera lenta

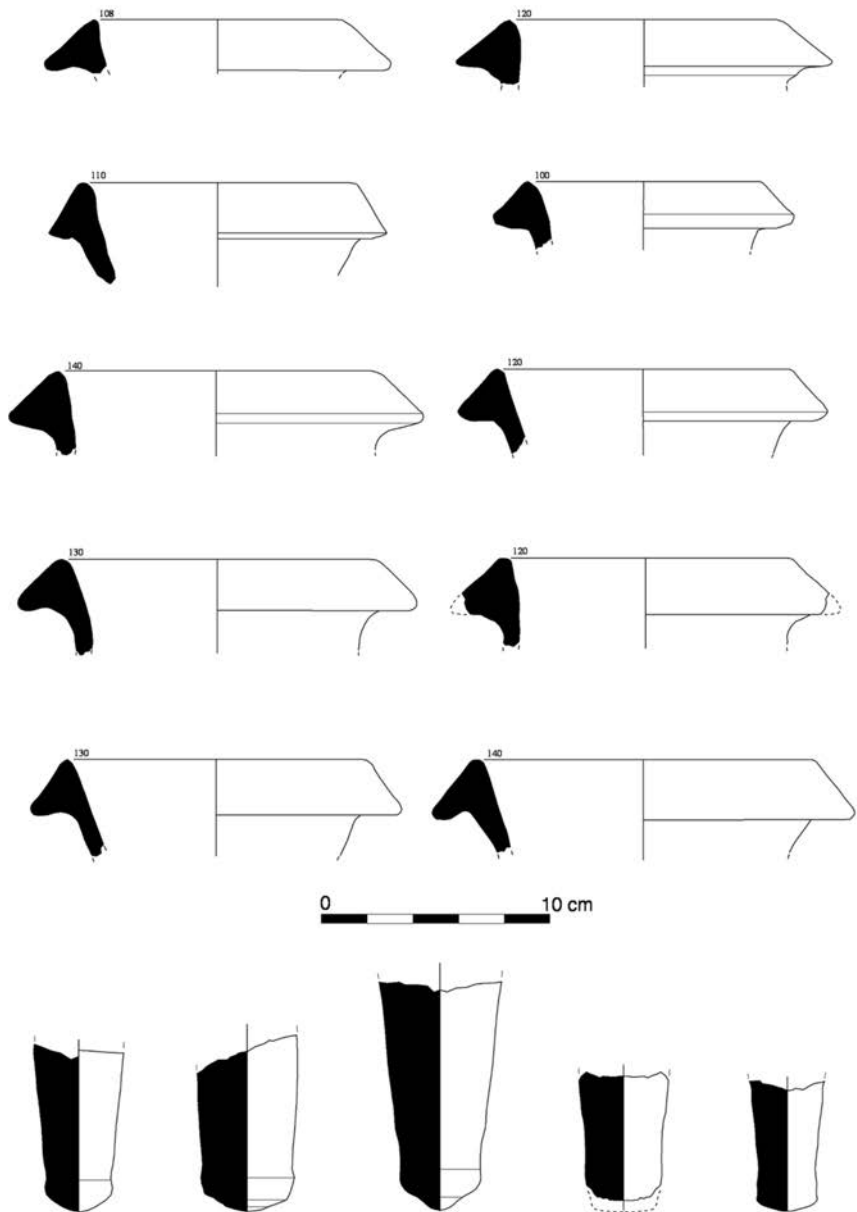

FIGURA 11. *Fragments de vores i pivots d'àmfores grecoitàliques de finals del segle III o principis del segle II aC recuperades en prospecció a la Palma.*

i gradual, més de 50.000 m² de superfície, però no s'hi ha detectat cap indicatiu d'estructures. En qualsevol cas, però, entre els anys 2007 i 2011 el rebaix controlat del terreny, combinat amb l'ús sistemàtic de detectors de metalls, ens ha permès recuperar un gran nombre d'objectes, evidentment sense cap context estratigràfic.

Una part considerable del material metàl·lic recuperat s'ha de relacionar amb altres èpoques, però no deixa de ser interessant que gairebé sempre es vincula amb conflictes bèl·lics, la qual cosa confirma el caràcter estratègic de l'assentament.

L'any 1808, per exemple, les tropes napoleòniques van ser derrotades a Bailèn, a la vall del Guadalquivir, i posteriorment es van retirar fins a l'Ebre per formar una línia defensiva, en un episodi que té molts paral·lelismes amb la derrota romana al sud de la Península el 211 aC i la seva posterior retirada cap a l'Ebre. El juny de 1813 una flota britànica de 18 vaixells va encallar en els bancs de sorra de la desembocadura del riu,² fet que va ser aprofitat pels francesos per a capturar-ne cinc (Blanch, 1968: 498), en un episodi similar al que va tenir lloc entre romans i cartaginesos després de la batalla de les boques de l'Ebre el 217 aC.

Anys més tard, durant la Primera (1833-1840) i la Tercera (1872-1876) Guerres Carlistes, la ciutat d'Amposta va ser assetjada i ocupada en diverses ocasions, i fins i tot es registren tropes creuant l'Ebre per la terrassa fluvial de la Palma el 12 d'octubre de 1874 (Cuerpo del E.M. del Ejército, 1888: 127).

L'episodi més recent es va produir durant la Batalla de l'Ebre, en concret el 25 de juliol de 1938, quan les tropes de la XIV Brigada Internacional van dur a terme un sagnant atac de diversió a la zona, que va tenir com a resultat la completa aniquilació del batalló de la Comuna de París (Delperrie, 1968: 355). Com era d'esperar, les prospeccions arqueològiques han recuperat gran quantitat d'objectes relacionables amb aquests fets, com ara monedes de Ferran VII, nombroses peces de cinc cèntims del Govern Provisional de la Primera República (1870), projectils esfèrics d'avantcàrrega, cartutxos de retrocàrrega,

2. Un d'aquests vaixells ha estat descobert sota els bancs de sorra del delta, a Deltebre, i actualment és en curs d'excavació pel Centre d'Arqueologia Subaquàtica de Catalunya.

FIGURA 12. Fotografia aèria de la zona d'Amposta realitzada per la legió Còndor l'any 1938, on es pot observar el pont sobre el riu Ebre destruït. Encerclat, el jaciment de la Palma.

botons d'uniformes, projectils de morter i, sobretot, gran quantitat de metralla.

Ara bé, una altra part d'aquestes restes materials metàl·liques (monedes, projectils de plom, puntes de fletxa i de llança, estaques de tendes de campanya, fíbules i molts altres objectes) són clarament producte de l'activitat de tropes romanes estacionades en aquest indret durant la Segona Guerra Púnica.

Pel que fa a les monedes, en total han estat recuperades 218 peces, a les quals caldria afegir un lot de 38 monedes dipositades recentment per

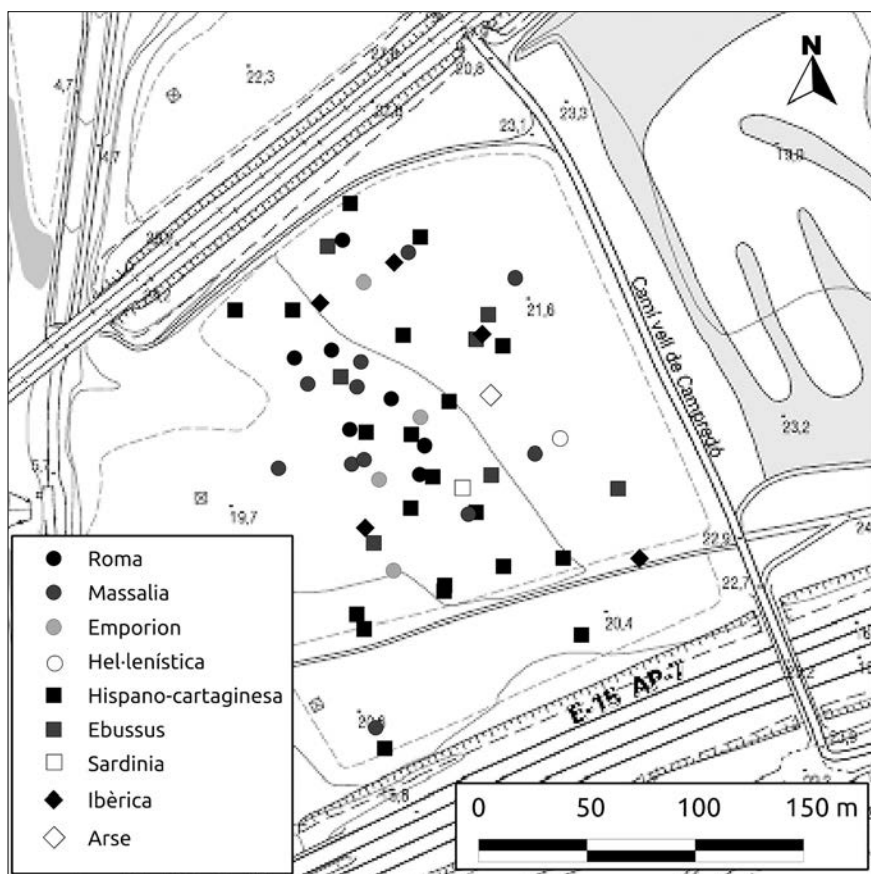

FIGURA 13. Mapa de distribució de les monedes trobades a la Palma durant les campanyes de prospecció arqueològica (2006-2008 i 2010-2011). Amb forma circular, les monedes de l'òrbita romana; amb forma quadrada, les de l'òrbita cartaginesa i, amb forma romboïdal, les seques ibèriques.

un particular en el Museu de les Terres de l'Ebre, encara en estudi, i una cinquantena de peces d'aficionats locals a les quals acabem de tenir accés.

D'aquestes 218 peces, un centenar correspon a lots en mans de particulars, mentre que la resta ha estat recuperada durant les nostres prospeccions entre els anys 2006 i 2011. Del lot de 100 monedes, 79 es van perdre durant la Segona Guerra Púnica, mentre que del lot de 118 s'en van perdre 88. La resta de monedes es va amortitzar en cronologies ben

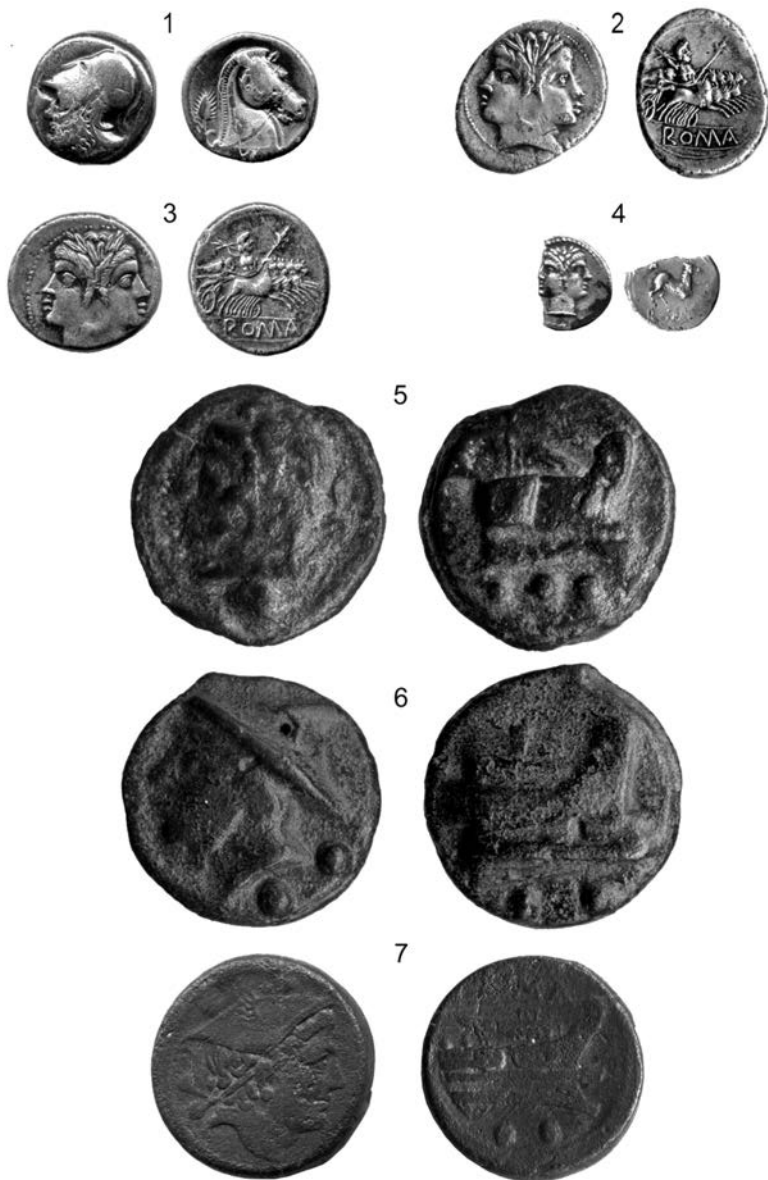

FIGURA 14. Monedes romanes recuperades a la Palma: 1. Didracma RRC 13/1; 2-3. Quadrigat RRC 28/3; 4. Divisor de quadrigat; 5. Quadrant RRC 35/4; 6. Sextant RRC 35/5; 7. Sextant RRC 38/5. Escala 1:1.

diverses, des de finals de la República romana, Alt i Baix Imperi, època medieval, moderna o contemporània, la qual cosa suggereix que el jaciment va ser reocupat a una escala menor, potser com a embarcador per a creuar el riu.

L'estudi de les monedes recuperades durant les nostres intervencions ens permet presentar un esquema general. El conjunt amortitzat durant la Segona Guerra Púnica inclou 12 monedes de la República romana datades entre el 217 i el 212 aC, més un quadrigat del 225-212 aC i un divisor de quadrigat (fig. 14, 4), 26 unitats i divisors hispanocartaginesos del 221-218 aC (la majoria de la classe VIII, d'estil tosc), dues monedes cartagineses, nou monedes de bronze d'*Ebusus*, 19 monedes de bronze i dos òbols de *Massalia* (fig. 16, 8), una dracma i nou divisors d'*Emporion* (quatre, probablement, imitacions ibèriques), un bronze de *Rhode* (fig. 16, 9), un hemiòbol d'*Arse* (fig. 16, 10), un fragment d'una tetradracma hel·lenística sense identificar i, finalment, cinc monedes de bronze sardopúniques encunyades al voltant del 215 aC (fig. 14, 4-5).

Aquest conjunt de monedes és similar en cronologia i composició al lot en mans de col·leccionistes, estudiat juntament amb les tres monedes recuperades durant la campanya de 2006 (Noguera i Tarradell-Font, 2009). D'aquestes 103 peces, 82 es van perdre durant la Segona Guerra Púnica. El conjunt es compon de 31 monedes de la República romana, 25 d'hispanocartagineses, set de cartagineses, sis monedes de bronze de *Massalia*, una moneda d'*Emporion*, una moneda emporitana d'imitació ibèrica, una moneda de bronze d'*Arse-Saguntum*, tres tetradracmes hel·lenístiques, una moneda de bronze de Hieró de Siracusa, dues de bronze de Neàpolis, una de *Gadir* i tres d'*Ebusus*.

D'aquest conjunt s'han pogut identificar tres monedes de plata i 28 monedes de bronze de la República romana, encunyades abans que el denari aparegués el 211 o 209 aC. Entre les monedes de plata destaca una didracma romanocampana que mostra el cap del Mart/cap de cavall -RRC 13/1- del 280-276 aC (fig. 14, 1). Les altres dues són quadrigats datats del 225-212 aC -RRC 28/3- amb poques traces de desgast, cosa que significa que probablement no portaven gaire temps en circulació. Un dels aspectes més excepcionals del jaciment de la Palma és l'abundància de monedes de bronze de la República d'abans de 215 aC, que fins ara han estat poc documentades a la Península i, normalment,

FIGURA 15. Monedes romanes recuperades a la Palma: 1-2. Semiunces RRC 38/7; 3. Semiunça RRC 39/5; 4. Unça RRC 39/4; 5-6. Unces RRC 38/6; 7. Quadrant RRC 39/2. Escala 1:1.

s'interpreten com a testimonis de la presència de tropes romanes. Dos dels exemples més interessants són un *quadrans* i un *sextans* de les sèries RRC 35 de 225-217 aC, fets amb la tècnica de la fosa (fig. 14, 5-6). El grup més nombrós, però, es compon de les monedes de 217-215 aC: 39 monedes de bronze de les sèries 18 RRC 38 i 8 RRC, concretament 15 unces, nou semiunces, un *quadrans* i un *sextans* (fig. 15).

El segon grup més nombrós està format per 25 monedes de bronze hispanocartagineses. Hem identificat 20 monedes de Villaronga 1973, classe VIII, que es daten entre 221 i 218 aC.: set unitats del tipus I, cap de Tanit coronada amb blat/cap de cavall, i deu unitats i tres divisors del tipus II, tot plegat més o menys estilitzat. També hi ha tres unitats i un divisor de la classe X i un sol exemplar de la classe XI (figs. 24 i 25).

La resta de les monedes del bàndol púnic són tres peces de la seca d'*Ebusus* (fig. 24, 6-7), un divisor de *Gadir* i set monedes cartagineses. D'aquestes, dues són de la seca de *Cartago* (fig. 24, 8), un divisor SNGSassar 260-265 de finals del segle IV al final del III aC, tres divisors encara no classificats i una moneda en molt mal estat encunyada amb un motlle d'una sola cara.

De les monedes de plata gregues, hem aconseguit identificar-ne tres d'hel·lenístiques de la Mediterrània oriental, en concret una tetradracma de Ptolemeu I o II (fig. 16, 11) i dues monedes tallades, una de Lisímac i l'altra, possiblement, d'Alexandre el Gran, datades del segle III aC. Hi ha també un divisor d'*Emporion* amb dos dofins al revers (fig. 16, 1) i una imitació ibèrica d'un divisor d'*Emporion* amb Pegàs i el símbol del dofí al revers (fig. 16, 2), ambdues encunyades al final de segle III aC.

Les monedes de bronze gregues són especialment interessants per la seva raresa. Se n'han identificat dues de *Neapolis* de 270-250 aC (fig. 16, 5) i una moneda de bronze de Hieró de Siracusa (fig. 16, 3). També hi ha sis monedes de bronze de *Massalia*, l'anvers amb el cap d'Apol·lo coronat de llorer i el revers amb un brau envestint, de vegades amb una inscripció abreujada o un símbol sobre el brau (fig. 16, 6-7), que els darrers estudis daten del 215-200 aC (Py, 2006: 185). I finalment hi ha una moneda de bronze d'*Arse-Saguntum*, que també podria haver-se perdut a finals de segle III aC.

Com podem veure, les monedes que es troben a la Palma formen un conjunt excepcional i virtualment incomparable al de qualsevol altre jaciment.

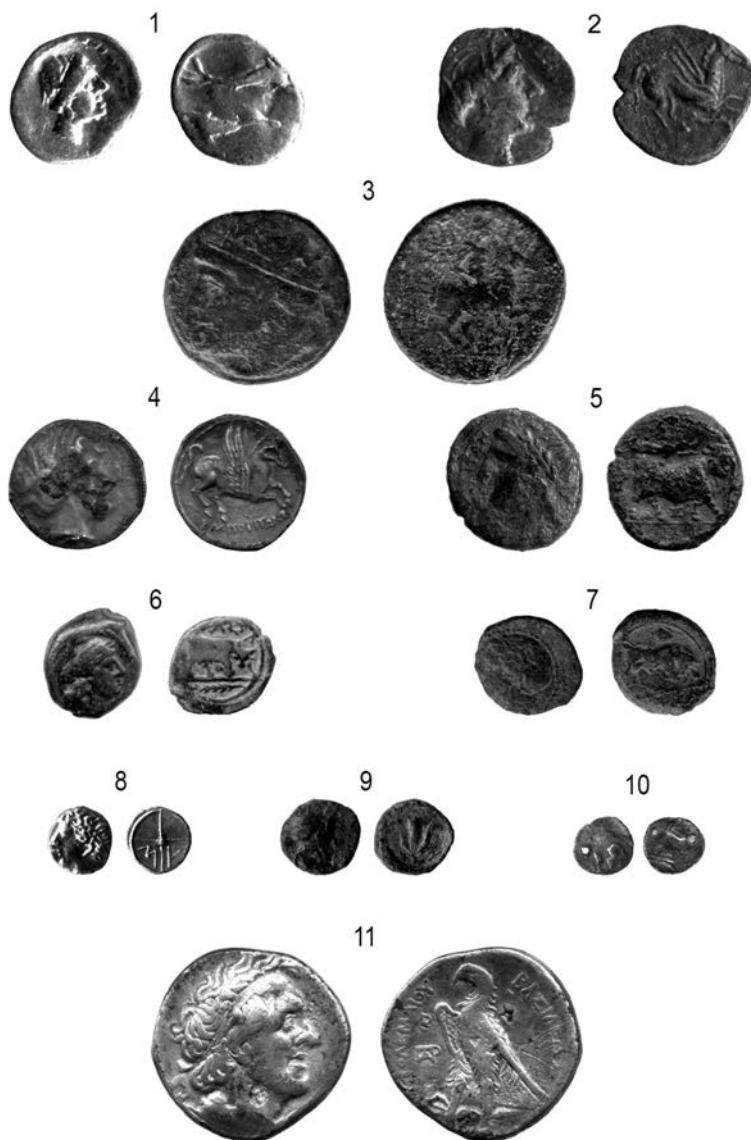

FIGURA 16. Monedes gregues i ibèriques recuperades a la Palma: 1. Divisor d'Emporion; 2. Imitació ibèrica; 3. Bronze d'Hieró II de Siracusa; 4. Dracma d'Emporion; 5. Neapolitan; 6-7. Bronzes de Massalia; 8. Òbol de Massalia; 9. Divisor de Rhode; 10. Hemiòbol d'Arse-Saguntum; 11. Tetradrachma hel·lenística de Ptolomeu I o II. Escala 1:1.

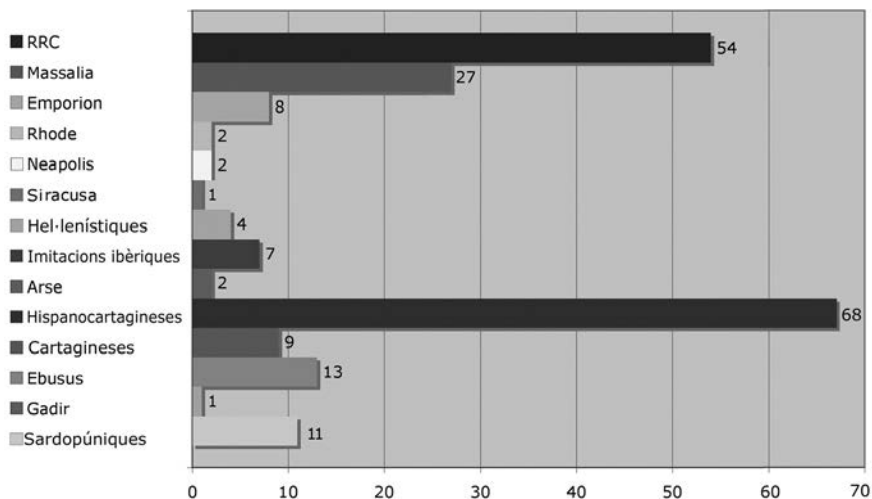

FIGURA 17. Nombre i procedència de les monedes recuperades al jaciment de la Palma (s'hi inclouen les identificables dipositades recentment al Museu de les Terres de l'Ebre).

ment conegut. És important assenyalar que, de les 170 monedes recuperades fins ara, que es van perdre sens dubte abans de finals de segle III aC, només 21 són de plata. El fet que les monedes de bronze de baixa denominació predominin és la confirmació que aquest era un lloc on les monedes abandonades estaven en ús i que, per tant, no és tracta d'un ocultament.

Després de les últimes intervencions, el 32 % del total de les peces de l'època correspon a monedes romanorepublicanes, mentre que el 40 % correspon a bronzes hispanocartaginesos. En especial, és interessant la presència, relativament important, de les monedes de *Massalia* (13 %), però també d'*Emporion* (o imitacions), *Ebusus* i *Rhode*, cosa que confirma la circulació monetària de peces de les poblacions aliades d'un bàndol i de l'altre, especialment de *Massalia* (fig. 17).

En relació amb l'armament recuperat durant les nostres intervencions, d'una banda tenim les armes d'asta, amb una punta de llança curta o javelina (de 16,8 cm de llargada) amb secció romboïdal, de tipus 12b, variant XIA de Quesada (1997: 356-406) (fig. 18, 2), una javelina o *pilum* lleuger amb punta de secció quadrada i emmanegament tubular (fig. 18, 1), i un possible fragment de *pilum*, en concret l'extrem de

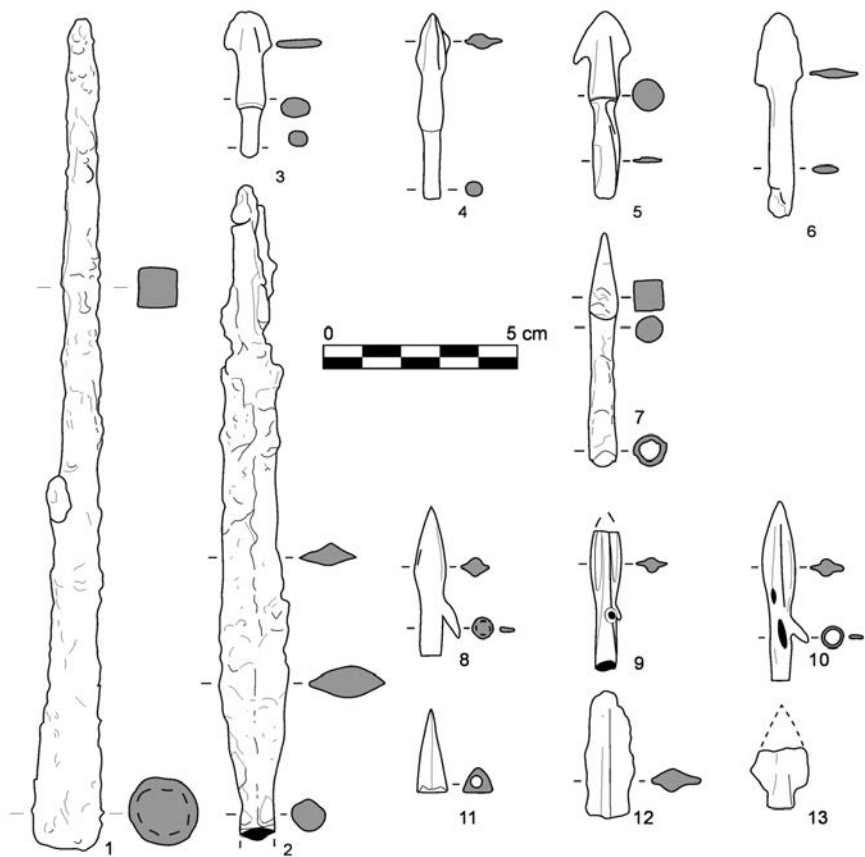

FIGURA 18. Armament recuperat durant les prospeccions a la Palma: 1 i 7. Puntes de pilum lleuger i de fletxa amb cap piramidal quadrangular i mànec de cub de procedència itàlica; 2. Punta de llança o javelina; 3-6. Puntes de fletxa ibèriques; 8-10. Puntes de fletxa de bronze amb arponet, tipus 11a de Ramon o de «Macalón»; 11-13. Puntes de fletxa.

la llengüeta. De l'altra, les puntes de fletxa, que destaquen per la presència d'elements de procedències ètniques diverses. Així, tenim exemplars que podem atribuir a les tropes itàliques, com ara una punta de fletxa de ferro de cap piramidal quadrangular (fig. 18, 7). Al mateix temps, comptem amb elements propis del món ibèric nord-oriental, com tres puntes de fletxa de bronze del tipus B1 (fig. 18, 4-6), una punta C3 de

Ruiz Zapatero (1985: 930-937) (fig. 18, 6) i un altre fragment de tipus indeterminat (fig. 18, 12). D'altra banda, disposem de diverses puntes de fletxa de filiació púnica o ibèrica meridional, entre les quals tres puntes de tipus «Macalón» o 11a de Ramón (fig. 18, 8-10), i una piramidal triangular de tipus 41 (García Guinea, 1967; Ramón, 1983; Ferrer, 1996) (fig. 18, 11). Finalment, una amb forma triangular plana i molt fragmentada, de difícil classificació (fig. 18, 13).

També cal destacar la troballa d'un total de 17 projectils de fona (*glandes*), que destaquen per la seva diversitat formal: la majoria és de forma ametllada, el tipus Ic de Völling (1990), però també n'hi ha d'ovalats (Völling Ia) i bicònics (Völling II). Els seus pesos també són molt variats, i van de 21,36 g a 73,02 g (fig. 19). Tot i això, la majoria de valors es situa entre els 30 i els 40 g, fet que els aproxima a les vuit dracmes (35 g). A més, els dos exemplars d'uns 70 g es correspondrien amb un calibre superior, justament amb el doble de pes, 16 dracmes. Sembla coherent suposar l'ús d'una unitat de massa grega en un context de Segona Guerra Púnica i, de fet, aquesta està documentada en altres conjunts de *glandes*, com ara al British Museum (Rihll, 2007: 290). Si, a l'existència d'aquests projectils, sumem una alta concentració de lingots, pesos i altres elements informes de plom amb evidències d'haver estat fosos, sembla lògic suposar la fabricació de *glandes* al mateix campament.³

Pel que fa a l'equipament militar, en primer lloc cal esmentar la troballa de 16 fíbules, totes de bronze. La majoria (11) són del tipus *La Tène* I (fig. 20, 5-11). En concret, sis són del tipus 3 de Cuadrado, anomenades d'arc peraltat (fig. 20, 5-10), una de les quals conserva el peu en balustre (tipus 3a). Tres presenten una decoració incisa a la part superior de l'arc. A aquestes, s'hi afegeix una fíbula de peu curt i en angle (4-2a) (fig. 20, 11) i dos fragments de peu amb balustre que corresponen a sengles fíbules d'un dels dos tipus anteriors. Igualment, hem documentat dues fíbules més d'un tipus que apareix a la zona de la Meseta, i que J.L. Argente recull com dues classes més de fíbula *La Tène* I,

3. L'abundància de restes de fossa i fragments informes de plom s'està convertint en un altre indicatiu per a determinar l'estacionament de tropes, ja que aquestes restes també són molt habituals en el campament del Camí del Castellet de Banyoles (Tivissa, Tarragona) (Noguera, 2008).

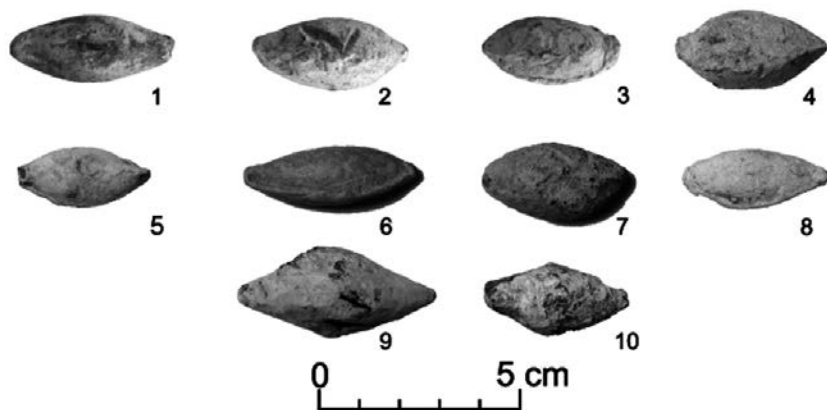

FIGURA 19. Projectils de fona de plom (glandes) procedents del campament romà de la Palma.

els seus tipus 8A, i la variant 8A.3 amb peu voltat (Argente, 1986-87: 149-150, figs. 5.1-3, 6.1-2). Una datació de Segona Guerra Púnica per a totes aquestes fíbules sembla força raonable, ja que els mateixos tipus també apareixen en el camp de batalla de *Baecula* (Bellón *et alii*, 2013) i en els campaments de Numància i Renieblas (Luik, 2002: 26-30; 253, Abb. 76, 4; 335 i 166, 5-6).

A més, s'hi han documentat dues fíbules anulars hispàniques, una de timbal hemisfèric (tipus 2e, variant II de Cuadrado) (fig. 20, 13) i una de naveta de quilla trencada (tipus 4h, variant I de Cuadrado) (fig. 20, 12), que, a falta d'altres paral·lels, podrien tenir una cronologia anterior. Finalment, cal esmentar un fragment de ressort de ballesta de cronologia incerta que podria pertànyer a una fíbula de peu aixecat procedent de la necròpolis de Mas de Mussols, i dues fíbules de tipus la Tène II, que caldria datar als segles II i I aC i, per tant, tampoc no es poden vincular al campament de la Segona Guerra Púnica.

Cal afegir altres elements d'adorn, com dues *bullae* (fig. 20, 2-3), que ens estarien indicant la presència de menors d'edat al campament, un penjoll de bronze en forma de destral (fig. 20, 4) o un botó circular amb anella triangular (fig. 20, 15), un element de tancament força comú que, entre d'altres funcions, podria estar vinculat al sistema del baldric de l'espasa. És significativa l'absència total de sivelles, element que s'atribueix a

l'exèrcit romà únicament a partir del segle I aC. Finalment, és important esmentar l'existència d'una dotzena de tatxes de *caligae* (fig. 20, 16-26) i vuit fragments d'estaca de tenda, de secció quadrangular (fig. 20, 1).

Cal ressaltar que l'estudi exhaustiu dels materials suggereix que la Palma va ser novament ocupada per un contingent de caràcter militar durant les Guerres Sertorianes, encara que sens dubte de menor entitat. Aquesta hipòtesi és suggerida per la presència d'un petit conjunt de denaris i bronzes RRC del segle II aC, monedes de bronze d'*Untikesken* i *Arse*, denaris de *Bolskan* i bronzes de *Massalia* i de *Longostaletes* (zona de Narbona). A més, cal sumar diversos fragments d'estatuetes i de vasos de bronze, entre els quals destaca una nansa de tipus Piatra Neamt, vaixel·la que apareix en un gran nombre de contextos militars d'època sertoriana, o les mateixes fíbules Tène II esmentades. En un futur esperem concretar el significat d'aquestes troballes en un context geogràfic més ampli, però creiem que podrien correspondre a evidències materials de les tropes pompeianes o sertorianes que pugnaven pel control dels passos del curs inferior del riu Ebre entorn de l'any 76 aC (García Mora, 1991: 190).

En definitiva, la identificació arqueològica d'un campament romà de la Segona Guerra Púnica a la desembocadura de l'Ebre no fa més que confirmar les diverses referències que apareixen a les fonts escrites.

Així, l'any 211 aC, després de la derrota dels germans Escipió al sud de la Península, dos oficials supervivents del seu exèrcit, L. Marci i T. Fonteius, aconsegueixen reunir les tropes disperses per diversos destacaments (Livi, XXV, 37, 4-5) i retirar-se a les posicions originals de l'any 217, darrere el riu Ebre. És en aquests moments quan es produeix la primera menció de l'existència d'un campament en aquesta zona, en principi geogràficament imprecisa:

[...] *se acordó elegir un jefe del ejército en los comicios militares después de fortificar el campamento al lado de acá del Ebro, relevándose unos a otros en la vigilancia de la empalizada y en los puestos de guardia...* (Livi, XXV, 37, 6-7; trad. J.A. Villar).

Posteriorment, l'arribada de reforços sota el comandament del propretor Claudi Neró permet concretar la localització d'aquest campament al costat del riu Ebre:

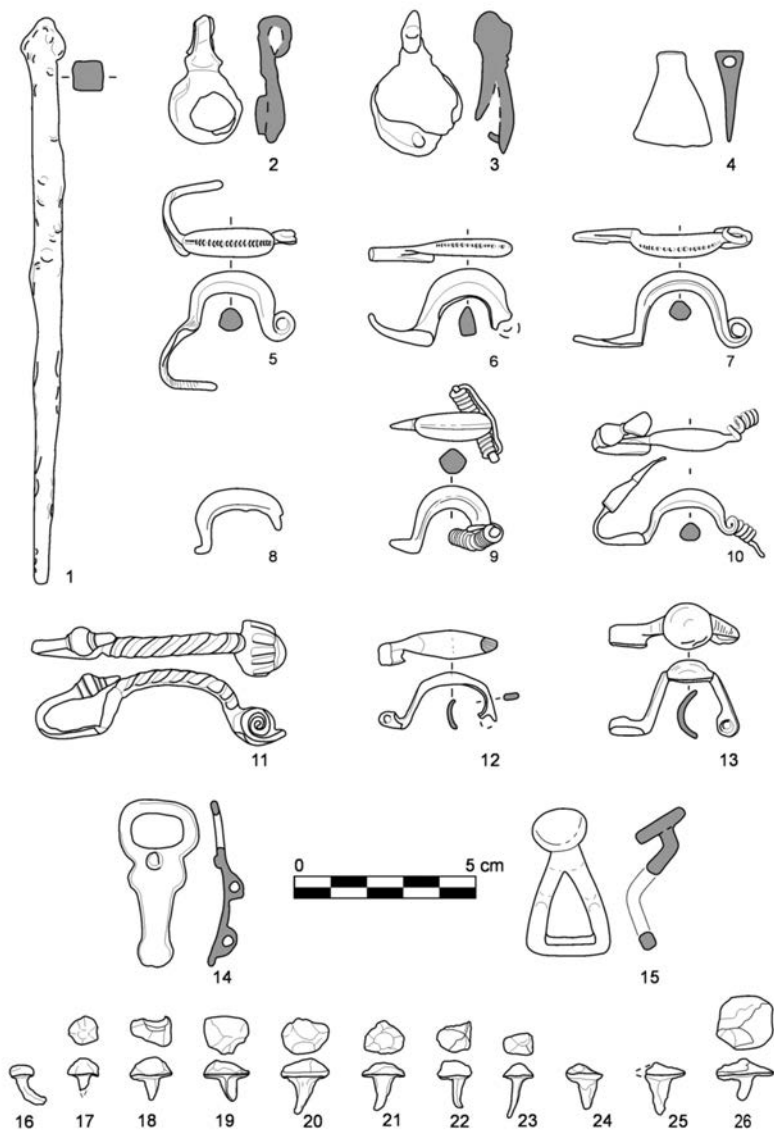

FIGURA 20. *Equipament militar (militaria) procedent del campament romà de la Palma: 1. Estaca de tenda; 2-3. Bullae; 4. Penjoll de bronze en forma de destal; 5-11. Fibules de tipus La Tène I; 12-13. Fibules de tipus anular hispànic; 14. Possible final de corretja; 15. Botó circular amb anella triangular; 16-26. Clavi caligarii.*

Este ejército embarcó en Puteólos y Nerón lo condujo a Hispania. Llegó a Tarragona con las naves, desembarcó allí las tropas, y después de varar las naves armó también a las tripulaciones para incrementar el número de tropas; partió hacia el Ebro y se hizo cargo del ejército de Tiberio Fonteyo y Lucio Marcio (Livi, XXVI, 17, 2-3; trad. J.A. Villar).

Tot seguit, la concentració de tropes i naus ordenada per Escipió l'Àfrica el 209 aC per iniciar l'atac contra *Qart Hadash*t precisa la seva localització a la desembocadura de l'Ebre:

En Hispania, a principios de la primavera, Publio Escipión botó al mar sus naves y mediante un edicto citó en Tarragona a las fuerzas aliadas auxiliares, y ordenó a la flota y las naves de transporte dirigirse de allí a la desembocadura del río Ebro. Después de dar orden de que acudieran también allí las legiones desde los cuarteles de invierno, él de Tarragona con cinco mil aliados para unirse al ejército (Livi, XXVI, 41, 1-2; trad. J.A. Villar).

Finalment, un darrer comentari de T. Livi, en boca de Fabi Màxim, recorda l'arribada d'Escipió a *Iberia* i acaba de confirmar la localització d'un gran campament al costat de la desembocadura del riu:

Navegando a lo largo de las costas de Italia y de la Galia en un mar libre de enemigos abordaste con tu flota a Ampurias, una ciudad aliada; desembarcadas las tropas, las condujiste hacia unos aliados y amigos del pueblo romano, a Tarragona, por parajes que no ofrecían el menor peligro; posteriormente la marcha desde Tarragona fue atravesando guarniciones romanas; junto al Ebro estaban los ejércitos de tu padre y de tu tío... (Livi, XXVIII, 42, 3-4; trad. J.A. Villar).

5.3. Altres evidències arqueològiques de la Segona Guerra Púnica al nord-est

Com no podia ser d'una altra manera, l'inici i el desenvolupament de diversos projectes d'investigació sobre la presència militar romana a la península Ibèrica ha fet augmentar de manera exponencial el seu coneixement. Només a tall d'exemple, podem esmentar els treballs sobre els

assentaments militars relacionats amb les guerres càntabres (Peralta Labrador, 2006; 2009), la revisió dels campaments numantins (Luik, 2002; 2007), la investigació sobre la batalla de *Baecula*, presentada en el Congrés Internacional *La Segunda Guerra Púnica en la Península Ibérica*, celebrat el 2011 a Jaén, o els treballs sobre els assentaments sertonians a la costa de València, presentats en el recent congrés internacional *Las huellas de las Guerras Civiles Romanas en el Sureste de Hispania*, celebrat a Alacant el 2012.

Pel que fa a la documentació arqueològica relacionada amb la Segona Guerra Púnica, una de les investigacions més recents ha posat de relleu les fortificacions cartagineses identificades al Tossal de Manises, Alacant (Olcina, 2009). Més enllà de la discussió sobre la seva identificació amb la ciutat d'*Akra Leuké* fundada per Amílcar Barca, és evident que aquest enclavament fortificat seria un més entre les diverses guarnicions cartagineses que jalonaven la ruta costanera entre l'Ebre i *Qart Hadash*, esmentades per les fonts.

Més problemàtica resulta l'adscripció del jaciment del Perengil (Baix Maestrat), una torre fortificada datada entorn el 200 aC que podria haver format part dels sistemes defensius de la zona durant el conflicte entre romans i cartaginesos, però que podria tenir una filiació ibèrica (Oliver, 2001).

Ja dins de l'àmbit geogràfic del nostre estudi (fig. 21), a dues o tres jornades de marxa des de *Tarraco*, es localitza el jaciment de les Tres Cales (l'Ametlla de Mar, Baix Ebre) (Álvarez i Espadale, 1993), on s'han recuperat fragments d'àmfores grecoitàliques de finals del segle III o principis del segle II aC i monedes romanes (victoriats, asos i semis de bronze) datables durant la Segona Guerra Púnica⁴ (Cartes, 2011). Aquest jaciment, amb un dels escassos ports naturals de la zona a cobert de les llevantades i amb una surgència natural d'aigua dolça, es podria relacionar amb una referència indirecta de T. Livi sobre la ubicació

4. L'estudi d'aquest jaciment està actualment en els seus inicis, però, malgrat que sembla que s'hi identifiqui una ocupació militar romana de finals del segle III o inicis del segle II aC, el gruix de la documentació arqueològica i històrica suggereix que l'indret va ser ocupat per tropes romanes en època julioclàudia, però ja no en un context bèl·lic, sinó de construcció i manteniment del tram de la Via Augusta que transcorre a tocar de l'assentament.

d'assentaments militars de rang inferior (*praesidia*), que jalonaven la ruta entre *Tarraco* i l'Ebre (Livi, XXVIII, 42, 3-4).

Pel que fa al jaciment de Puig Pelat (Alt Camp), durant l'excavació d'una petita fortificació romana d'inicis del segle I aC es van recuperar materials fora de context (projectils de balistes, àmfores grecoitàliques i produccions de vernís negre antigues) que suggereixen al seu investigador que ja havia estat ocupat a finals del segle III o inicis del segle II aC (Díaz, 2009).

A 4 km a l'oest de Puig Pelat, en els camps que delimiten la població de Valls per l'est, s'ha identificat una dispersió d'una desena de monedes hispanocartagineses de la classe VIII, d'òbols de *Massalia* i de *glandes* de plom, sobre una superfície aproximada de 30 ha.⁵ Més enllà del seu interès intrínsec, cal recordar que a l'altra banda del barranc es localitza un assentament ibèric conegut com el Vilar de Valls. Les escasses evidències arqueològiques indiquen que aquest nucli va ser destruït per un potent incendi entorn el 200 aC. Els seus investigadors vinculen aquesta destrucció amb la Segona Guerra Púnica (Fabra i Vilalta, 2008: 183-184) i fins i tot amb la batalla de *Kissa* o *Cissis* el 218 aC (Polibi, III, 76, 1-2; Livi, XXI, 60, 1-3), quan després de la victòria romana aquests van assaltar el campament púnic i un *oppidum parvum* indígena proper (Ros, 2008: 211). De fet, les dues úniques monedes recuperades són un *sextans* de Roma i una unitat hispanocartaginesa de la classe VIII d'aquesta cronologia (Fabra i Vilalta, 2008: 195).

Pel que fa al que va ser un dels principals campaments durant l'inici de la presència romana, *Emporion*, sembla que unes intervencions recents han posat al descobert un tram de muralla al sud de la ciutat grega⁶ que podria correspondre al campament inicial de les tropes romanes. Potser cal relacionar aquestes restes amb els indicis antics d'una muralla amb torres quadrangulars, que alguns autors no dubten a atribuir a una fortificació campamental, un *castra hiberna* (Nolla, Palahí i Vivó, 2012: 62).

5. Cal agrair aquesta informació al Dr. Jordi López, de l'Institut d'Arqueologia Clàssica de Catalunya, amb el qual properament iniciarem els treballs de prospecció intensiva.

6. Agraïm aquesta informació inèdita a la Sra. Marta Santos, del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries.

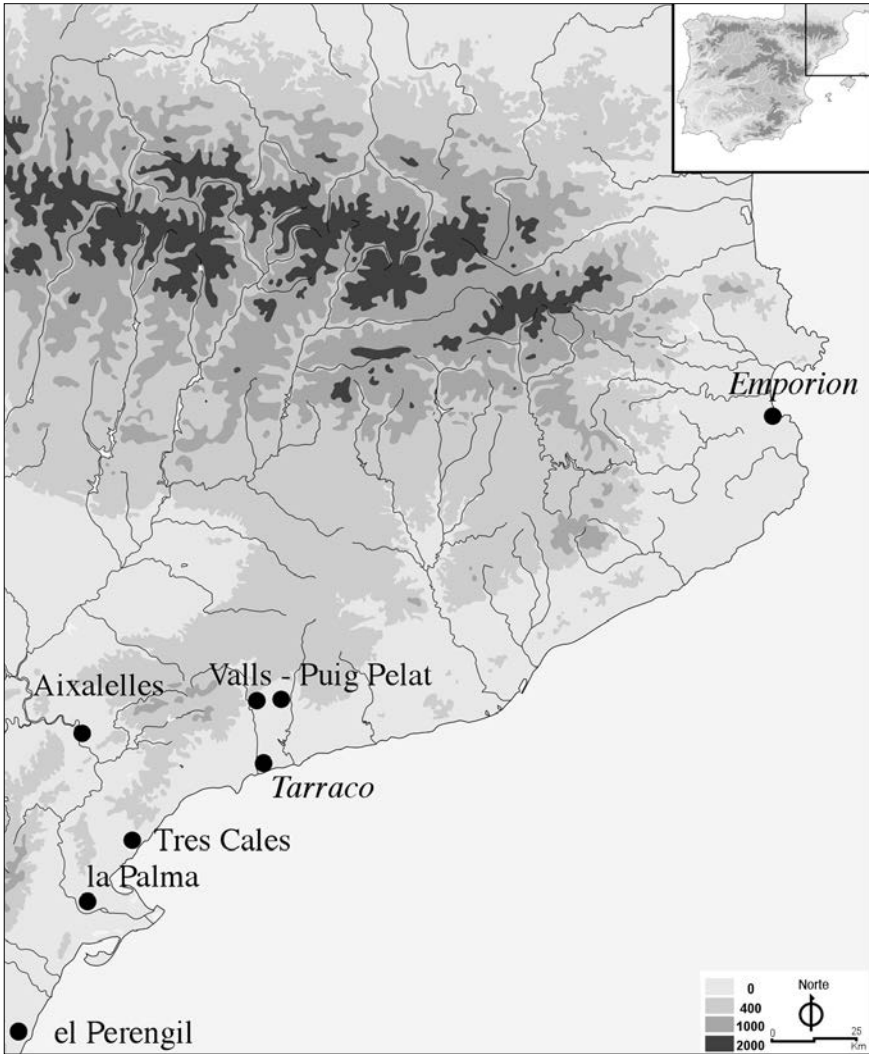

FIGURA 21. Mapa del nord-est peninsular amb els jaciments de la Segona Guerra Púnica esmentats al text.

Finalment, hi cal afegir, actualment en curs d'estudi, les Aixalelles (Ascó, la Ribera d'Ebre). Es tracta d'un jaciment situat a la riba esquerra de l'Ebre, en un punt on el riu dibuixa un gran meandre, i on per tant s'alenteix i es més fàcil el seu pas. Les troballes arqueològiques es localitzen disperses sobre una gran superfície, una zona plana d'unes 70 ha, amb un lleuger pendent en direcció al riu, i protegida pel nord per una línia de petits turons.

La primera campanya de prospeccions, realitzada el mes d'octubre de 2012, ha identificat una breu ocupació en el marc de la Segona Guerra Púnica, concretament dotze bronzes hispanocartaginesos i tres *glandes* de plom, sense que de moment s'hi hagi recuperat cap moneda romana contemporània; únicament, un tetartemorion d'Empúries i un bronze de *Massalia*. Quant als bronzes hispanocartaginesos, es tracta de nou unitats i un divisor de la classe VIII i estil tosc, i dos exemplars de la classe X. Cal dir que la presència d'un nombre relativament abundant de monedes cartagineses al nord de l'Ebre és per ella mateixa un fet anòmal, i més a les terres de l'interior. La continuació dels treballs ens permetrà precisar les característiques d'aquesta ocupació, però el fet que el jaciment es localitzi sobre l'eix de comunicacions que condueix des les terres del baix Ebre fins a la conca del Segre ens suggereix la possibilitat que ens trobem davant d'un punt per on les tropes cartagineses van creuar el riu Ebre l'any 218 aC.

6. La Segona Guerra Púnica al nord-est peninsular

6.1. Introducció

Com ja hem comentat, les fonts escrites ens presenten la Segona Guerra Púnica a la península Ibèrica com un front secundari, sense la importància d'Itàlia. Únicament quan intervenen els grans personatges històrics s'hi presta una major atenció, ja sigui durant l'inici de la marxa d'Anníbal cap a la península Itàlica el 218 aC, ja sigui a partir del desembarcament d'Escipió a Empúries el 210 aC. El problema és que aquest mateix enfocament ha repercutit en els estudis posteriors, de manera que comptem amb molt escasses investigacions (Oliver, 1989; Sala, en premsa) o referències bibliogràfiques sobre el període 218-209 aC a l'est i nord-est peninsular, mentre que els treballs sobre la Segona Guerra Púnica en altres teatres d'operacions o períodes són molt més abundants. Així, batalles com Trèbia, Trasimé, Cannes o Zama són utilitzades com a paradigma de l'auge i caiguda d'Anníbal, encara que, paradoxalment, el seu coneixement arqueològic és nul.

6.2. La marxa d'Anníbal

Aquesta mateixa situació és aplicable a la recerca realitzada sobre la marxa d'Anníbal cap a la península Itàlica. És especialment significatiu que un dels treballs més minuciosos sobre aquest tema, el realitzat per Dennis Proctor (1974), criticava sense pal·liatius que s'haguessin dedicat in comptables estudis a l'episodi de la travessa dels Alps, mentre que

la marxa de l'exèrcit cartaginès pel sud de l'actual França havia merescut poc interès. Curiosament, el seu propi estudi dedica menys d'una pàgina (Proctor, 1974: 52) a l'anàlisi de la marxa de l'exèrcit d'Anníbal des de Cartagena als Pirineus, pràcticament la meitat dels 1500 km recorreguts fins a la vall del riu Po.

Per una altra banda, D. Proctor s'inclina per una ruta de les tropes d'Anníbal entre l'Ebre i els Pirineus per la costa, passant prop d'*Emporion*, quan deu anys abans P. Bosch i Gimpera (1965) ja havia proposat amb arguments convincents la ruta interior, remuntant el riu Segre i travessant els Pirineus per la Cerdanya. Actualment aquesta ruta continua comptant amb molta més acceptació (Martínez Gázquez, 1981: 225; Beltrán, 1984: 159; Santos, 1989: 136), malgrat que no falten propostes recents que recuperen la ruta costanera (López Sánchez, 2010: 607), que considerem totalment errònies, com intentarem argumentar.

Les fonts indiquen que Anníbal Barca va partir de *Qart Hadasht* a inicis de la primavera. Proctor (1974: 52) opina que va iniciar la marxa a mitjan juny de l'any 218 aC, i que va recórrer els 480 km fins al riu Ebre en quatre setmanes, a una mitjana de 20 km diaris, als quals caldria afegir les aturades per descansar. L'època de l'any escollida per iniciar el viatge segurament està en relació amb la necessitat d'arribar als Alps amb prou temps per no haver-los de travessar durant l'hivern. També cal tenir en compte que un gran exèrcit necessitava una gran quantitat de gra, de manera que fer coincidir la marxa de les tropes amb l'època de la recol·lecció era una bona manera d'assegurar-se'n el proveïment.

No tenim cap indicació del lloc escollit per travessar el riu Ebre, però abans que es fes el pas Tit Livi introdueix una petita digressió, el relat d'un somni d'Anníbal amb auspicis favorables per a la guerra (Livi, XXI, 22, 5), un episodi que es va produir en una localitat denominada *Onusa*, que Schulten (1935: 67) va situar a Peníscola sense gaires arguments; en qualsevol cas, hi ha un cert consens a localitzar-la al nord de Castelló, a la costa del Maestrat (Pérez Vilatela, 1994: 269).

Livi també especifica que des de *Qart Hadasht* fins a l'Ebre (*ad Hiberum*) el camí seguit va ser per la costa (*maritima ora*), mentre que a partir d'aquest riu l'autor no n'explicita la ruta i assenyala, així i tot, que l'exèrcit cartaginès va entrar en contacte amb pobles de l'interior de l'ac-

tual Catalunya, argument a favor de l'abandonament de la ruta costanera i d'un canvi de direcció de la marxa d'Anníbal (Martínez Gázquez, 1981: 224). D'altra banda, Livi esmenta que l'exèrcit cartaginès va ser dividit en tres cossos (Livi, XXI, 23, 1), una precaució habitual quan un gran contingent de tropes ha de creuar un riu, tant per disminuir riscos com per accelerar-ne el pas.

Malgrat que P. Bosch i Gimpera defensa amb bons arguments la ruta per l'interior, també proposa que l'exèrcit d'Anníbal va travessar el riu Ebre per la seva desembocadura, va seguir fins a Tarragona i d'allí es va dirigir a la vall del Segre (Bosch i Gimpera, 1965: 136). El riu Ebre és relativament fàcil de creuar, però no en el seu tram final. El seu pas és més fàcil riu amunt, a partir de la cubeta de Móra, on grans meandres, com el situat enfront del poblat ibèric del Castellet de Banyoles (Tivissa) o a Ascó, Flix o Ribera-Roja (tots a la Ribera d'Ebre), permeten travessar-lo en punts de gran amplària i menor profunditat, i per tant amb una velocitat inferior de les aigües. Per això creiem que, abans de creuar el riu Ebre, les tropes d'Anníbal van remuntar el seu curs per la seva ribera dreta, fins a localitzar un o més d'aquests guals, si tenim en compte que va dividir el seu exèrcit en tres cossos (Avellà, 1967: 23-28; Martínez Gázquez, 1981: 225).

A partir del nostre coneixement de l'orografia de la zona (Noguera, 2007), creiem que la ruta per a remuntar el marge meridional de l'Ebre únicament podia discórrer per dos camins. El primer, que considerem més difícil per a un exèrcit d'aquestes dimensions, segueix el riu per la seva riba dreta, des de l'actual Tortosa fins a Tivissa o Ascó, però es veuria obligat a creuar els estrets congosts del pas de Barrufemes i del pas de l'Ase. Per això opinem que la ruta més practicable és la que, des de la costa del Maestrat (*Onusa?*), es dirigeix cap a l'est fins a la localitat de Morella, per després girar cap al nord i cap a l'oest, passant pel vessant septentrional dels Ports de Beseit en direcció a Gandesa i creuar el riu Ebre pels guals dels meandres de la zona d'Ascó i Flix, per continuar cap al nord fins a Lleida, i d'allí remuntar la conca del riu Segre⁷ (fig. 22).

7. Aquesta proposta coincideix a grans trets amb les actuals carreteres N-232, N-420, C-12 i C-13. De fet, el traçat d'aquestes carreteres està molt condicionat per l'orografia, de manera que no es fa res més que seguir les rutes més idònies.

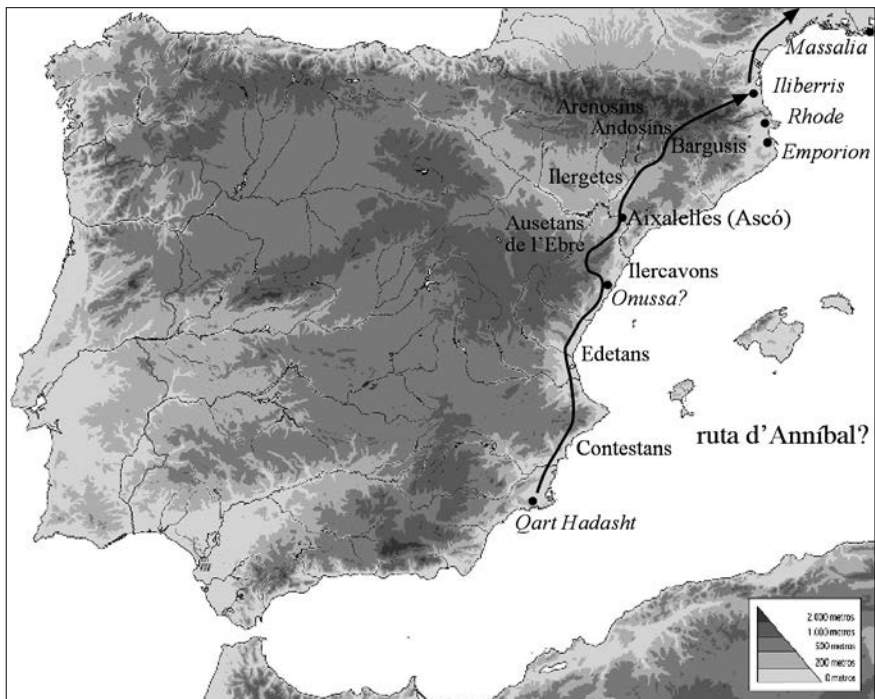

FIGURA 22. La ruta d'Anníbal per la península Ibèrica.

Com hem comentat, les fonts no concreten el lloc exacte per on les tropes cartagineses van creuar el riu Ebre, però sí el nom dels pobles ibèrics per on van transitar. Polibi indica que van travessar els territoris dels ilergetes, els andosins, els airenosins i els bargusis, mentre que Livi assenyala que van travessar els dels ilergetes, els lacetans, els bergistans i els ausetans (Polibi, III, 35, 2; Livi, XXI, 23, 2). Creiem que aquesta diferència entre els dos autors es pot explicar per una major imprecisió de Tit Livi, per dos motius. En primer lloc, és molt probable que Livi faci referència als ausetans de l'Ebre o ositans, als quals al·ludeix constantment (Jacob, 1987-88; Burillo, 2001-02). En segon lloc, la ubicació dels lacetans ha estat objecte de continu debat, fins al punt de negar-ne l'existència i plantejar una confusió amb els laietans o els iacetans (Broch, 2004). Malgrat això, C. Rico (1996: 118-119) proposa, seguint la referència que fa Livi dels ausetans i dels lacetans, que un dels tres cossos de l'exèrcit d'Anníbal

va travessar els Pirineus pel seu extrem oriental, potser fins i tot a prop d'Empúries, evidentment a partir de la creença que Livi es refereix als ausetans de l'actual plana de Vic i a uns lacetans de la conca del riu Llobregat. En qualsevol cas creiem que la referència als lacetans, que també podrien ocupar un sector del Prepirineu, no planteja problemes per a defensar la ruta interior de les tropes cartagineses (Beltrán, 1984: 164).

Per a reconstruir la marxa d'Anníbal, creiem que és tan important allò que diuen les fonts com allò que ometen. Així, per exemple, ni Polibi ni Livi fan referència a problemes per creuar el riu Ebre, ni per part d'Anníbal ni per part del seu germà Àsdrubal mesos més tard. En canvi, sí que descriuen amb detall la batalla contra els volques arecòmics durant el pas del Roine poc abans de remuntar els Alps. Creiem que aquesta estranya omisió s'explicaria pel fet que els ositans, els ilerconvans i els ilergets, pobles que controlaven el curs inferior del riu Ebre, no van dificultar el pas de les tropes cartagineses. De fet, els tres pobles van esdevenir-ne aliats des dels primers compassos de la guerra, cosa que suggereix que Anníbal devia realitzar intensos contactes diplomàtics previs a la seva marxa cap a la península Itàlica, d'igual manera que va fer amb els pobles del sud de la Gàl·lia (Polibi, III, 34, 4; Livi, XXI, 23, 1).

Les fonts confirmen que les tropes cartagineses van combatre entre l'Ebre i els Pirineus, però, descartades les lluites entre Anníbal i els pobles que controlaven les ribes del riu Ebre, hem de concloure que es van enfrontar amb airenosis, andosins i bergistans/bargusis (i potser amb iacetans o lacetans), pobles que controlaven el Prepirineu i, per tant, el pas per la serralada, tal com ja va proposar Bosch i Gimpera (1965: 138). De fet, els bargusis eren aliats dels romans (Polibi, III, 35, 4; Livi, XXI, 19,7).

Finalment, les tropes cartagineses van aconseguir derrotar les tribus indígenes que controlaven els accessos als passos muntanyencs, després d'una dura lluita, si tenim en compte el nombre de baixes (Polibi, III, 35, 3). Però, si seguim el relat de Polibi i de Livi, Anníbal no va partir immediatament cap a *Iliberris* (Elna), sinó que va reorganitzar les seves tropes en un campament al sud dels Pirineus. En aquest indret va fer descansar l'exèrcit, va llicenciar els soldats amb poc esperit combatiu (uns 10.000 homes) i va destacar un contingent de 10.000 soldats i 1000

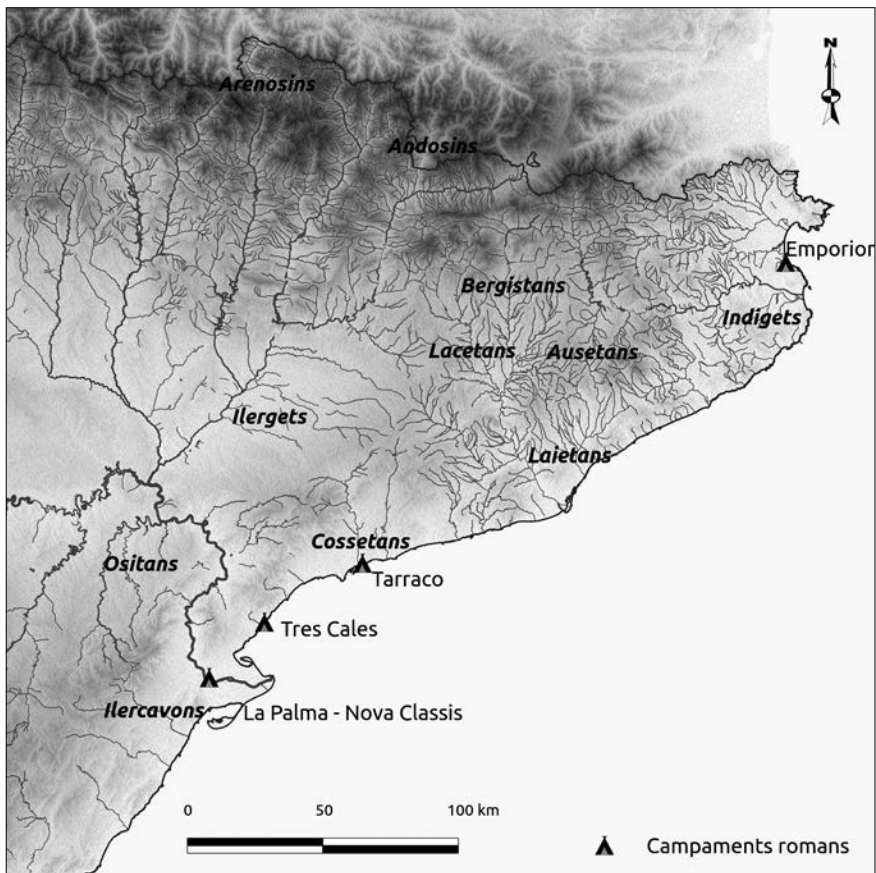

FIGURA 23. Mapa del nord-est de la península Ibèrica, amb la situació dels campaments romans durant la Segona Guerra Púnica i les tribus ibèriques citades al text.

genets, sota el comandament d'Hannó, amb la missió de controlar els bargusis i mantenir lliures els passos pirinencs (Polibi, III, 35, 5; Livi, XXI, 23, 2).

En definitiva, la marxa d'Anníbal per l'interior tenia com a objectiu evitar la costa, on les colònies gregues aliades de Roma, *Emporion* i *Rhode*, així com els pobles ibèrics de la costa, n'haurien dificultat la progressió. La seva estratègia es basava en la rapidesa de moviments, tant per dificultar la reacció romana, com per creuar els Alps abans de l'arribada de l'hivern. Assetjar i prendre les ciutats gregues de la península Ibèrica

hauria endarrerit els objectius de la seva campanya (cal no oblidar els vuit mesos que va durar el setge saguntí). A més, una part important de la seva estratègia per a derrotar Roma passava per aconseguir la desafecció dels seus aliats, entre els quals cal incloure les ciutats gregues del sud de la península Itàlica, per la qual cosa un atac a les ciutats gregues d'Ibèria potser no hauria estat ben vist.⁸ Prova de tot això és que poc després va fer el mateix moviment, un desplaçament cap al nord, per evitar la ciutat grega de *Massalia*, fidel aliada de Roma. La seva marxa cap als Alps coincideix amb l'arribada de la flota romana a la ciutat focea, que no arriba a temps per aturar-lo. Per això, Publi Corneli Escipió va tornar ràpidament a Roma, mentre que el seu germà Gneu es va dirigir amb el gruix de les tropes cap a *Emporion*.

Mentrestant, la presència cartaginesa entre l'Ebre i els Pirineus compta amb el suport actiu dels ilergets. Aquest pacte sembla basar-se en un increment de l'hegemonia d'aquest poble al nord-est peninsular, a canvi de la seva ajuda militar. De fet, l'exèrcit cartaginès ja comptava amb contingents ilergets fins i tot abans de travessar el riu Ebre (Polibi, III, 33, 15; Livi, XXI, 22,3).

6.3. El desembarcament romà del 218 aC i el control del territori al nord de l'Ebre

En iniciar-se la Segona Guerra Púnica l'estratègia planejada pel senat romà tenia com a objectiu dues zones concretes: la península Ibèrica i el nord d'Àfrica. Així, d'una banda, s'atacava la principal font de recursos de Cartago després d'haver perdut Sicília, Sardenya i Còrsega i, per l'altra, es llançava un atac al cor del domini púnic. En tots dos casos, la presència d'un exèrcit romà buscava desestabilitzar les aliances i el control de Cartago sobre les poblacions de la zona, alhora que drenava recursos i efectius al bàndol enemic i evitava que pogués concentrar les seves tropes de manera efectiva en altres llocs sota control romà. La marxa

8. Malgrat això, hem de posar en dubte la idea d'un cert sentiment comunitari i de solidaritat entre les diferents ciutats gregues, sobretot si tenim en compte el seu comportament a la Itàlia meridional durant la Segona Guerra Púnica (Fronza, 2010: 54-55).

d'Anníbal per travessar els Alps i la seva arribada a la península Itàlica van trencar aquest esquema i van obligar a una reorganització del desplegament estratègic romà. No només es va renunciar a la invasió d'Àfrica, sinó que l'arribada de l'exèrcit d'Anníbal obria la porta a la rebel·lió dels gals, un escenari temut pel senat romà.

Una vegada que l'exèrcit d'Anníbal va deixar de banda *Massalia* i va iniciar la travessa dels Alps, les tropes romanes enviades a *Iberia* amb l'objectiu d'aturar-lo van rebre una nova missió: evitar qualsevol possibilitat d'enviament de subministraments i de reforços cap a la península Itàlica, la qual cosa evidencia la ràpida comprensió romana de l'estratègia púnica i de les seves debilitats. Per això, el conflicte a la península Ibèrica es caracteritzà pels múltiples intents cartaginesos d'enviar tropes a Anníbal, i la consegüent reacció romana per a evitar-ho.

Gneu Corneli Escipió va desembarcar a *Emporion* l'estiu del 218 aC. Les ciutats gregues de la zona, especialment *Massalia*, van prestar un gran suport a Roma, sens dubte temoroses de l'expansionisme cartaginès a la península Ibèrica, que amenaçava el seu empori comercial. És difícil quantificar la importància d'aquest ajut, però creiem que va ser significatiu. Cal recordar que *Massalia* va ser port d'escala i de proveïment de totes les flotes romanes enviades a Ibèria. D'altra banda a *Emporion* es va situar un campament romà, que va tenir a la seva disposició el port de la ciutat. Fins i tot sembla que els massalotes van reforçar l'esquadra romana, sobretot si tenim en compte que el 217 aC les naus gregues van tenir un paper destacat en la derrota cartaginesa a la batalla naval de les boques de l'Ebre, segons un fragment conservat de l'historiador Sòsil (FGrH, Sòsil, 176, 2). En relació amb aquesta hipòtesi, considerem significatiu que els bronzes massalotes siguin especialment abundants en el campament de la Palma, tal vegada una evidència de l'ajut econòmic de les colònies gregues, o potser fins i tot de la presència de tropes o de marineria procedents de la ciutat focea (Noguera, 2012).

El primer objectiu de Roma va ser obtenir el control de la costa entre els Pirineus i l'Ebre, un riu que des del començament del conflicte va ser una referència geoestratègica clau. Segons les fonts, aquesta campanya inicial fins a l'Ebre no va ser gaire problemàtica, amb una part de les poblacions de la costa que es va passar al bàndol romà. Probablement aquesta progressió inicial va ser facilitada pel fet que els romans van apro-

fitar i potenciar les xarxes d'aliances creades pels grecs, anteriors a la guerra, de manera que els setges i els combats devien ser escassos o gairebé inexistents. En aquest sentit, cal recordar que hi havia una facció filo-romana a *Saguntum* o acords previs amb diverses comunitats iberes del nord-est, tal i com suggereix que l'any 218 aC Gneu eventualment es limités a «renovar els tractats» amb les ciutats de la costa entre els Pirineus i l'Ebre (Livi, XXI, 60, 4).

Durant tota aquesta campanya la flota va acompanyar l'exèrcit navegant en paral·lel, oferint-li cobertura i suport logístic. Una maniobra que, com veurem més endavant, va sovintejar mentre el conflicte es va localitzar a la franja costanera mediterrània de la Península. També és possible que part de l'èxit inicial fos conseqüència de la diplomàcia romana, beneficiada per la pressió creixent dels ilergets sobre la resta de pobles ibèrics. D'aquesta manera, en una política tradicional coneguda com a «imperi per invitació» (Eckstein, 2006; Champion, 2007), la majoria de les tribus hauria acceptat els romans com una manera de recuperar l'equilibri anterior, trencat pel suport que prestaven els cartaginesos als ilergets.

Per aquest motiu, els moviments i l'estratègia dels exèrcits púnics i romans, i la reacció de les diferents tribus ibèriques, semblen definir dues grans zones d'influència: els pobles situats a la costa i a l'àrea pirinenca i prepirinenca, que fàcilment s'alien amb els romans, probablement perquè ja es trobaven sota l'esfera d'*Emporion* i de *Masalia*; i els situats a la Depressió Central i la vall de l'Ebre, plausiblement filocartaginesos i amb el suport de les tropes comandades per Hannó. Entre els primers, segurament cal destacar els bargusis, els indiketes i els laietans, mentre que entre els segons els exemples més evidents són els ilergets, els iler-cavons i els ausetans de l'Ebre, uns pobles que durant primers anys del conflicte mantenen una actitud obertament hostil vers els romans (Rodríguez Adrados, 1950: 583).

Aquesta primera àrea de control romana s'estructuraria a partir de tres punts claus: *Emporion*, *Tarraco* i les boques de l'Ebre, tots amb campaments o guarnicions. En el terreny arqueològic comptem amb les evidències procedents del campament de la Palma i, a partir d'aquestes, considerem possible traçar alguns paral·lels amb el campament d'Empúries. Evidentment no ha estat possible l'anàlisi del campament situat a *Tarraco*,

per la reiterada ocupació de la ciutat. Aquesta primera aproximació arqueològica s'estructurà a partir de l'estudi de la circulació monetària, de les àmfores romanes i de l'armament.

En primer lloc, hem comparat els conjunts monetaris. Tot i que no hi ha cap estudi detallat del total de les monedes procedents d'*Emporion*, gràcies als treballs de C. Alfaro (1991) disposem de la quantificació del numerari cartaginès, al qual es podrien afegir les nou peces de l'òrbita cartaginesa i les cinc d'*Ebusus* procedents d'Ullastret (Campo, 2006: 260), més els tres bronzes hispanocartaginesos recuperats en les excavacions recents (Codina, De Prado i Martín, 2012: 94).

Es tracta de 99 monedes encunyades poc abans o durant la Segona Guerra Púnica, dipositades al Gabinet Numismàtic de Catalunya i al Museu Arqueològic de Catalunya, a més d'algunes troballes esporàdiques. Aquest lot de monedes comprèn 18 monedes de Cartago, 60 hispanocartagineses (d'aquestes, 38 de la classe VIII i d'estil tosc, i 16 de la classe X), set sardopúniques i dues d'Itàlia o de Cartago, al costat de 12 monedes d'*Ebusus*.

En el cas del campament romà de la Palma disposem d'un conjunt de gairebé 200 monedes de la Segona Guerra Púnica, parcialment publicat (Noguera i Tarradell-Font, 2009) i on dominen els bronzes romanorepublicans. En relació amb les monedes cartagineses, fins al moment n'hem comptabilitzat 102, encara que aquesta xifra es podria ampliar quan s'enllesteixi la neteja i l'estudi d'un petit lot de 38 monedes dipositat recentment en el Museu de les Terres de l'Ebre. Es tracta de nou monedes de Cartago, 68 peces hispanocartagineses (en la seva majoria de la classe VIII d'estil tosc), 11 de sardopúniques, una moneda de *Gadir* i 13 monedes d'*Ebusus* (figs. 24 i 25).

Com podem observar, es tracta de dos conjunts nombrosos de moneda púnica, d'un centenar de monedes cadascun i, per tant, prou representatius. El primer que crida l'atenció és la gran similitud dels percentatges (fig. 26). Els bronzes hispanocartaginesos són les peces més abundants (61 % i 66 %, respectivament), la majoria de la classe VIII, tipus I i II i d'estil tosc. En segon lloc, els petits bronzes d'*Ebusus*, en la seva major part amb la figura del déu Bes a l'anvers i els revers, presenten percentatges gairebé idèntics (12 % i 13 %). Respecte als bronzes procedents de Sardenya, amb símbol de brau amb estel al revers, també

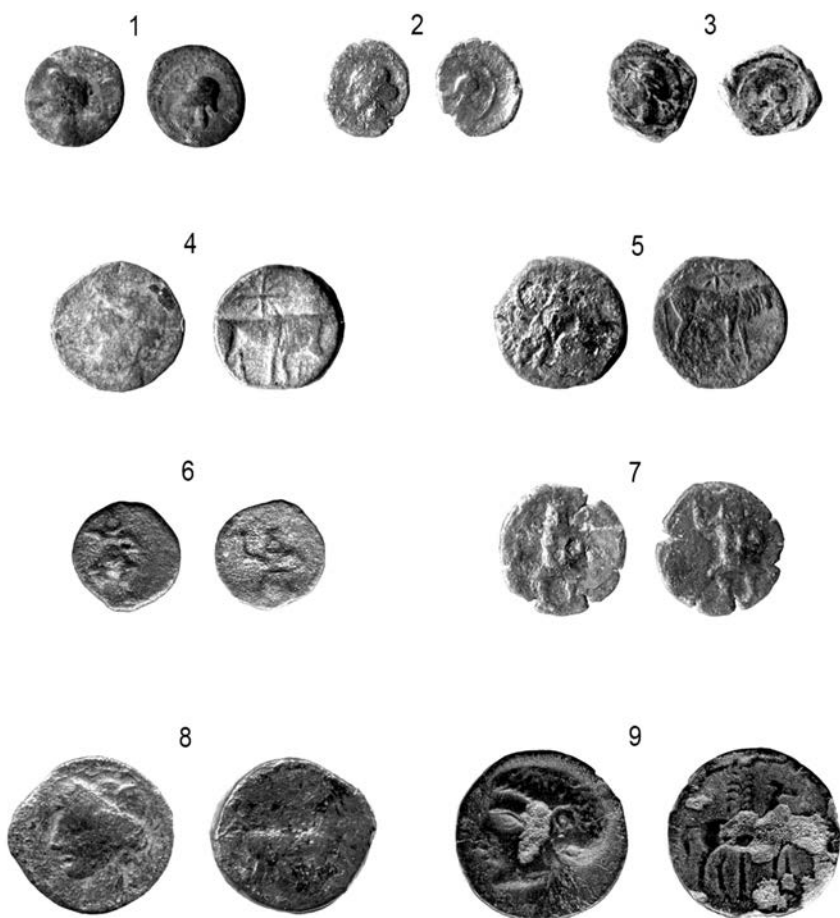

FIGURA 24. Monedes púniques recuperades al campament romà de la Palma: *Divisors hispanocartaginesos* (Villaronga, 1973). 1. Classe VIII, tipus I; 2-3. Classe VIII, tipus II; 4-5. Bronzes sardopúnics (SNG Cop., 387-388); 6-7. Ebusus (Campo, 1976: 50), 8. Shekel de Cartago (Alexandropoulos, 2000: núm. 90); 9. Hispanocartaginesa (Villaronga, 1973, núm. 117). Escala 1:1

presenten percentatges similars (7 % i 11 %). L'única relativa disparitat són les peces cartagineses, més abundants a Empúries (18 %), que a la Palma (9 %).

Malgrat que *Emporion* és una petita ciutat comercial grega, creiem que la presència d'un gran campament de campanya romà, amb milers

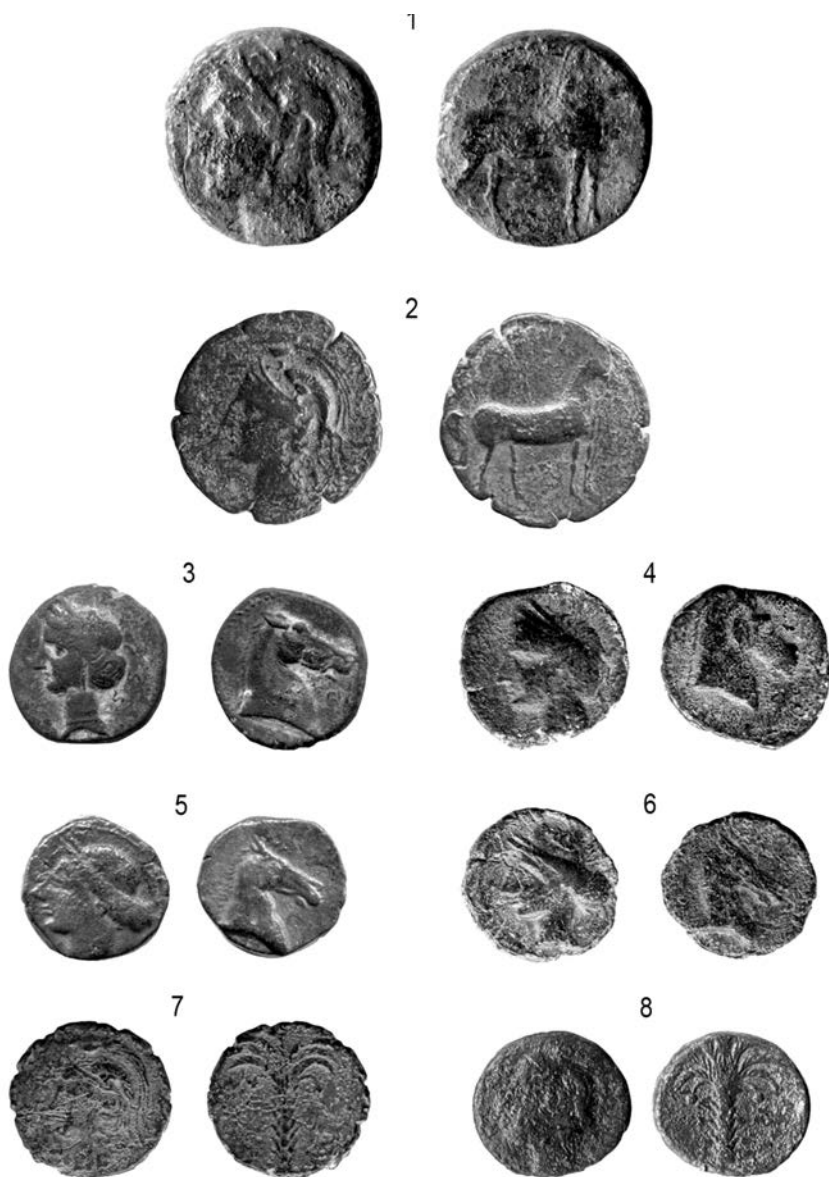

FIGURA 25. Monedes púniques recuperades al campament romà de la Palma: Unitats hispanocartagineses (Villaronga, 1973). 1-2. Classe X, tipus I; 3-4. Classe VIII, tipus I; 5-6. Classe VIII, tipus II; 7-8. Classe X, tipus II. Escala 1:1.

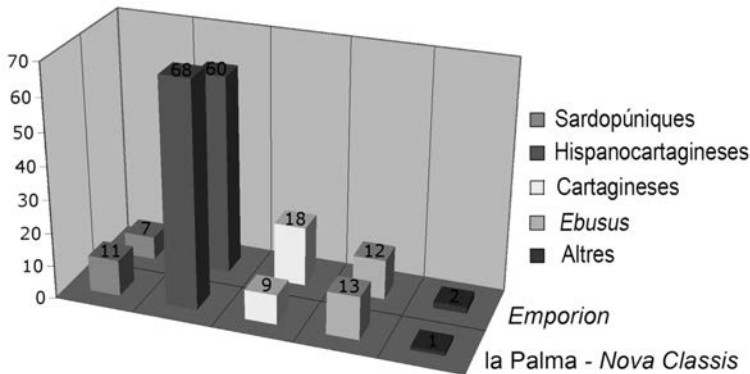

FIGURA 26. Percentatges comparats de les monedes púniques procedents dels campaments romans de la Palma i d'Empúries.

de legionaris, sumada a la contínua arribada de reforços i de provisions, fa que la circulació monetària d'aquests moments sigui la pròpia d'un campament, i no la d'una ciutat.

Evidentment, estem davant de campaments de campanya romans on la immensa majoria de les monedes recuperades és de bronze, d'ús habitual entre els soldats, mentre que les monedes de plata són molt escasses, i a vegades partides, cosa que evidencia la necessitat de moneda fraccionària. A més, gairebé la meitat de les monedes en circulació són peces romanorepublicanes (Noguera i Tarradell-Font, 2009), però amb una gran presència de monedes de l'òrbita púnica, sens dubte producte del botí de les tropes, després de les successives victòries contra els cartaginesos, i de la política romana d'afrontar l'escassetat de subministraments procedents d'Itàlia mitjançant el pagament de les soldades amb numerari capturat a l'enemic.

En segon lloc, al costat d'una circulació monetària similar, cal afegir-hi l'elevada concentració d'àmfora grecoitàlica, que a la Palma assoleix al 65 % del total dels fragments ceràmics recuperats en prospecció (Noguera, 2012: 273), i que només és comparable quantitativament amb els percentatges presents en determinats jaciments indiketes datats entorn el 200 aC, com el Bosc del Congost (87 % dels fragments corresponents a àmfors d'importació) i, especialment, en el jaciment de Mas Castellar

de Pontós (82 % dels fragments). Aquest últim, un gran magatzem de gra guardat en sitges, en aquests moments podria estar directament relacionat amb el proveïment del campament romà d'Empúries, situat a una distància de 20 km (Asensio, 2001-2002: 76 i 82).

Finalment, la presència en el nord-est peninsular de puntes de fletxa de bronze d'influència fenicio-púnica, es redueix de nou als mateixos jaciments. A *Emporion* coneixem sis puntes de tres aletes o tipus 42 de Ramón (1983), dues d'elles publicades per García Guinea (1967: 74) i quatre estudiades per nosaltres i depositades al MAC de Girona. A aquestes cal afegir una punta d'aletes i arponet procedent d'Ullastret (Quesada, 1997: 448-455, figures 269 i 275), i els quatre exemplars de la Palma (tres d'aletes i arponet i una piramidal triangular). La presència d'aquest tipus d'armament s'ha interpretar o bé com el fruit de la mobilitat de contingents aliats o mercenaris procedents del sud-est peninsular o, més probablement, com el resultat del saqueig durant el combat —i després— contra els exèrcits púnics de la Península, de la mateixa manera que ja argumentem per a les monedes (Noguera, 2008).

6.4. La presència cartaginesa al nord de l'Ebre

Quan la costa entre els Pirineus i l'Ebre va estar sota domini romà, Gneu Corneli Escipió va decidir endinsar-se a l'interior del territori i marxar contra l'exèrcit púnic que Anníbal havia deixat abans de creuar els Pirineus (Polibi, III, 76, 1-3; Livi, XXI, 60, 3). Les tropes comandades per Hannó estaven situades al costat d'una petita població denominada *Kissa* o *Cissis*, un *oppidum parvum* d'escassa importància, com demostra el fet que no es torni a esmentar posteriorment. Es desconeix la situació exacta d'aquesta localitat, però creiem que s'hauria de localitzar dins del triangle comprès entre el Prepirineu català, la vall del riu Segre i Tarragona, per una sèrie de motius. En primer lloc, després de la derrota cartaginesa, van ser capturats Hannó i Indíbil (segons Polibi, Andobales), per la qual cosa és molt probable que en aquesta batalla participés un contingent indeterminat de tropes ilergetes al costat del seu rei. Això és el que, d'altra banda, hauria fet decidir Hannó a presentar batalla, ja que, si no, s'hi hauria enfrontat amb una clara inferioritat numèrica. El mateix Polibi es refereix a Andobales com el règul que controlava aquells

llocs de terra endins, en clara al·lusió a l'emplaçament de la batalla (Polibi III, 76, 7). A més, el general cartaginès tenia com una de les seves missions controlar els passos dels Pirineus i els aliats de Roma en aquesta zona, com ara els bargusis/bergistans. D'altra banda, en el campament cartaginès es van prendre com a botí les pertinences i la impedimenta que van deixar les tropes d'Anníbal abans de continuar la seva marxa cap a la península Itàlica, la qual cosa fa suposar que el campament cartaginès podria ser el mateix que va utilitzar Anníbal per a reorganitzar les seves tropes abans de reiniciar la marxa a través dels Pirineus. En definitiva, la seqüència dels esdeveniments suggereix que les tropes cartagineses eren acantonades en territori ilerget, o molt a prop de les seves fronteres, probablement a tocar de les serralades prepirinenques (Avellà, 1967: 29) o tal vegada en algun lloc del camí entre Tarragona i la vall del Segre.

Tot seguit, el germà d'Anníbal Barca, Àsdrubal, que ignorava la derrota cartaginesa, va creuar el riu Ebre amb 9000 soldats en direcció a Hannó, potser pel mateix lloc per on ho havia fet Anníbal pocs mesos abans (Beltrán, 1984: 169). Quan es va assabentar de la victòria romana a *Kissa*, conscient de la seva inferioritat numèrica, va canviar de direcció per dirigir-se cap a la costa (Livi, XXI, 61, 1). Les fonts prò-romanes descriuen una ràtzia d'Àsdrubal sense gaire importància, però la realitat mostra més aviat la pèrdua de fins a 25 embarcacions⁹ i la mort d'un nombre significatiu de la marineria, probablement dedicada al saqueig i al pillatge pels voltants de *Tarraco* (fig. 27). Tot seguit Àsdrubal es va retirar al sud de l'Ebre, on va establir guarnicions i defenses, mentre que Gneu va tornar ràpidament a *Tarraco*, on va castigar els responsables de la derrota a la «manera romana», és a dir, que probablement en va ajusticiar una part. Els romans van situar el seu campament d'hivern a *Tarraco*, ja que disposava d'un dels escassos ports naturals de la zona i era, a més, la via de penetració cap a l'interior de la vall de l'Ebre, on els cartaginesos tenien més aliats.

Evidentment, en la controvèrsia sobre la identificació de *Kissa* amb *Tarraco*, som de l'opinió que es tracta de dues poblacions diferents.

9. Durant l'any següent, Gneu únicament disposarà de 35 de les 60 naus amb què havia arribat a *Iberia*; per tant, és possible que aquesta disminució fos causada per aquesta incursió d'Àsdrubal (Lazenby 1978: 126).

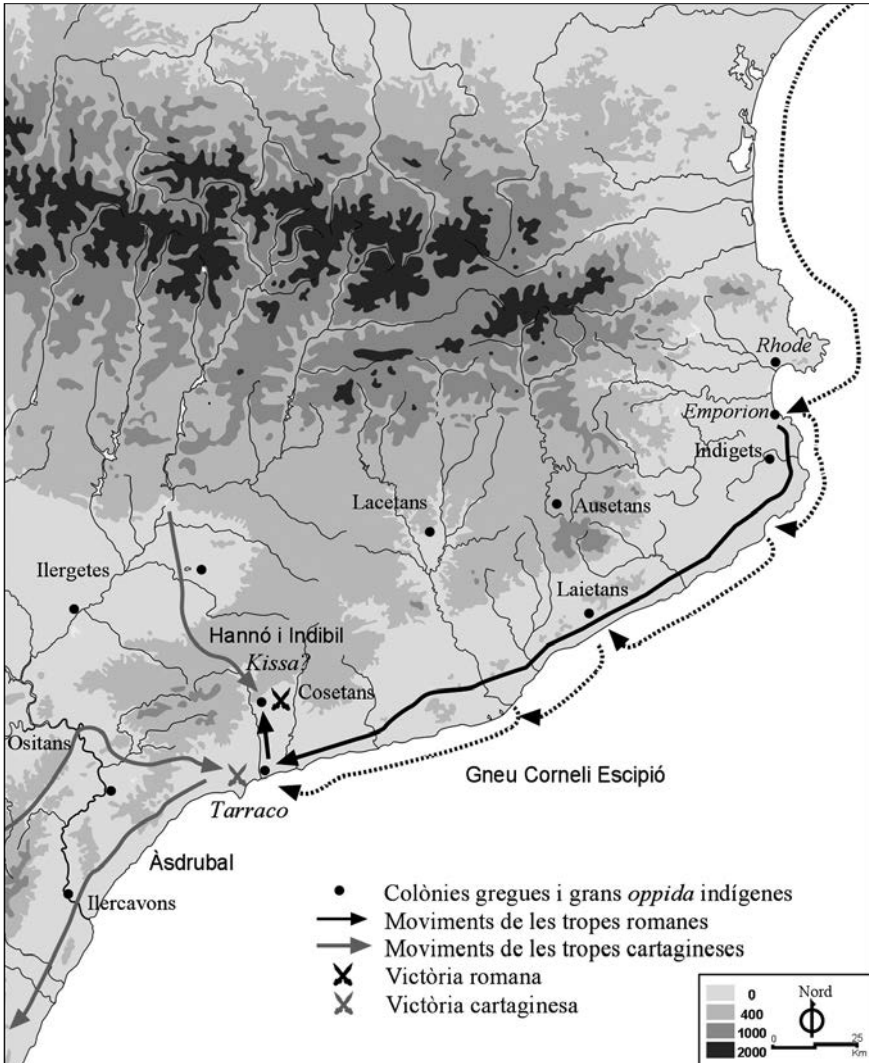

FIGURA 27. Campanya de l'any 218 aC: desembarcament romà, batalla de Kissa/Cissis i contraatac d'Àsdrubal contra Tarraco.

Així, tant Polibi (III, 76, 5) com Livi (XXI, 60, 61) les distingeixen clarament. I com hem vist, la concatenació dels fets únicament cobra sentit si les considerem d'aquesta manera. Una altra qüestió és la ubicació exacta de *Kissa/Cissis*, que s'ha proposat a Guissona (la Segarra) o fins i tot al jaciment del Molí d'Espígol a Tornabous (Feliciani, 1907; Sanmartí i Santacana, 2005: 34). També s'han plantejat dubtes sobre la seva existència real, atès el supòsit que sigui una recreació de fonts posteriors (Otiña i Ruiz de Arbulo, 2000: 132). Nosaltres, a partir de novetats de la recerca arqueològica, volem proposar el territori comprés entre la vall del Segre i Tarragona per a la ubicació de la batalla de *Kissa/Cissis*, potser al voltant de la població de Valls (l'Alt Camp).

Cal dir que Livi allarga la durada de la campanya de l'any 218 aC amb una segona incursió en territori ilerget i ausetà, que finalitza amb la destrucció d'una localitat anomenada *Atanagrum* i també de la capital dels ausetans (Livi, XXI, 61, 6-11), però és una descripció que ha despertat molts dubtes sobre la seva veracitat (Pérez Almoguera, 1999), potser fins i tot arran d'un error del copista (Rodà i Mayer, 1986).

Com hem comentat, una de les nostres actuals línies de recerca se centra en l'anàlisi arqueològica de la presència cartaginesa al nord del riu Ebre. És evident que aquesta anàlisi compta amb dos grans inconvenients. En primer lloc, els exèrcits comandats per Anníbal, Hannó o Àsdrubal amb prou feines van romandre uns mesos en aquest territori, potser únicament durant l'estiu i la tardor de l'any 218 aC. D'altra banda, les evidències arqueològiques van ser produïdes per tropes en campanya, normalment a partir de restes de batalles, de setges o d'assentaments eventuais, en la majoria dels casos campaments de campanya extremament difícils d'identificar arqueològicament. Malgrat això, hem localitzat campaments romans similars, gràcies a la identificació superficial de concentracions anòmales de materials característics, com ara monedes i àmfores de transport (Noguera, 2008). Però, en el cas dels campaments de campanya de l'exèrcit cartaginès, cal sumarhi una altra dificultat. Així, cal tenir en compte que els exèrcits púnics de la península Ibèrica estaven integrats principalment per contingents indígenes. Per això, les restes d'indumentària, l'armament o la ceràmica que es poguessin trobar en aquest hipotètic campament púnic ens podrien portar a catalogar l'assentament, de manera errònia, com un altre

tipus de jaciment, ja sigui un hàbitat ibèric, una necròpolis, etc. En definitiva, a partir de la metodologia de prospecció intensiva utilitzada fins al moment, resulta molt difícil localitzar els campaments de campanya de l'exèrcit cartaginès.

Ara bé, cal no oblidar que es tracta d'exèrcits de tropes mercenàries, a sou dels cartaginesos, per la qual cosa la circulació de monedes de l'òrbita púnica, especialment bronzes hispanocartaginesos, seria habitual, com s'ha documentat al sud peninsular (Chávez, 1990; Pliego, 2003). Igualment, cal ser conscients que les monedes són un objecte d'ús que es difon d'una manera específica, amb una dispersió i una durabilitat superior a la d'altres materials arqueològics. Arribats a aquest punt, en el marc del projecte ha estat absolutament imprescindible analitzar la circulació monetària del nord-est peninsular durant la Segona Guerra Púnica.

Fins al moment, la distribució de monedes cartagineses al nord de l'Ebre s'havia caracteritzat per la seva escassa presència i elevada dispersió, gairebé totes, però, localitzades prop de la costa,¹⁰ entre les quals destaca un lot més nombrós a Ullastret i Empúries, a l'Empordà. També en els territoris interiors s'havien trobat algunes, molt poques, monedes cartagineses o hispanocartagineses,¹¹ però igualment es tracta de troballes aïllades, pràcticament totes fora de context, que no permeten una anàlisi científica. En qualsevol cas, considerem important ressaltar que la immensa majoria correspon a encunyacions hispanocartagineses, gairebé totes de la classe VIII (Villaronga, 1973).

Presentada aquesta distribució, resulta de gran interès la publicació d'un lot de monedes suposadament procedent de Monteró (la Noguera) (Gurt i Tuset, 1982). Es tracta d'un conjunt format per dues agrupacions de monedes amb una data d'encunyació clarament diferenciada, reco-

10. S'havia trobat una moneda cartaginesa a Darró, a Vilanova i la Geltrú (el Garraf), un AE de Cartago a Burriac (el Maresme), una moneda púnica a la vall d'Hebron (Barcelona) i una altra a l'Ametlla del Vallés (el Vallès Oriental), un AE de Cartago i un AE hispanocartaginès a Vilafranca del Penedès (l'Alt Penedès) i un altre a Malió (l'Alt Penedès), algunes troballes esporàdiques d'AE hispanocartaginès a Tarragona, sobretot durant les excavacions de la necròpolis paleocristiana, i un AE hispanocartaginès a Vallromanès (el Vallès Oriental) (Ripollés, 1982; Campo, 2000: 93).

11. En concret, un AE hispanocartaginès a Graus (la Ribargorça) i un AE indeterminat a Agramunt (l'Urgell) (Ripollés, 1982).

llides i barrejades per afeccionats fa uns 30 anys, i al qual no s'ha concedit gaire atenció. El primer grup correspon a 13 peces datades entorn de la Segona Guerra Púnica, entre les quals hi ha nou bronzes hispanocartaginesos de la classe VIII, acompanyades de dos bronzes de *Massalia*, un òbol d'*Iltirta* i una dracma d'*Emporiton*, mentre que el segon lot, més nombrós, correspon a l'assentament actualment en curs d'excavació, datat a inicis del segle I aC (Ferrer *et alii*, 2009: 133).¹² Com és evident, la quantitat relativament important de monedes corresponent al primer lot, el fet de tractar-se de peces molt similars a les recuperades en el campament de la Palma i, sobretot, el lloc de la troballa d'aquestes monedes de finals del segle III aC va despertar la nostra atenció, per la qual cosa ens vam traslladar al Museu de Lleida per a estudiar-les. Malauradament les monedes de Monteró actualment es troben en parador desconegut, però, per a sorpresa nostra, al museu es conserva un altre petit conjunt de monedes, concretament set bronzes hispanocartaginesos (sis de la classe VIII i un de la classe X) i un bronze d'*Ebusus*, recollit per afeccionats de la comarca en un indret no determinat (fig. 28).

Recentment les nostres indagacions ens han portat a localitzar altres troballes de monedes hispanocartagineses, gairebé totes a la zona interior i sempre de la classe VIII, com ara un divisor a Calaceit (el Matarranya), una unitat a Gandesa (la Terra Alta), set unitats i un divisor de la classe VIII i un quart de *shekel* entorn de Valls (Alt Camp), un segon un quart de *shekel* a la Secuita (el Tarragonès),¹³ un divisor al jaciment ibèric de la Vispesa (la Llitera) i una unitat entorn de Vilafranca del Penedès (Alt Penedès).¹⁴ Altres troballes, de molta més importància pel seu nombre i significat, resten pendents de confirmació, però es tracta de concentracions de desenes de monedes de bronze hispanocartagineses localitzades en jaciments inèdits de la comarca de l'Urgell (Lleida). Finalment, cal afegir un conjunt de dotze peces hispanocartagineses recuperades durant la campanya de prospeccions de

12. Discrepem de l'opinió dels autors, en el sentit que no creiem que les monedes del segle III aC siguin producte d'una circulació residual durant el segle I aC.

13. Informació facilitada pel Dr. Jordi López, de l'Institut d'Arqueologia Clàssica de Catalunya (Tarragona).

14. Agraïm les facilitats per a l'estudi d'aquestes dues últimes peces a les Dres. A. Domingo i N. Rafel, respectivament.

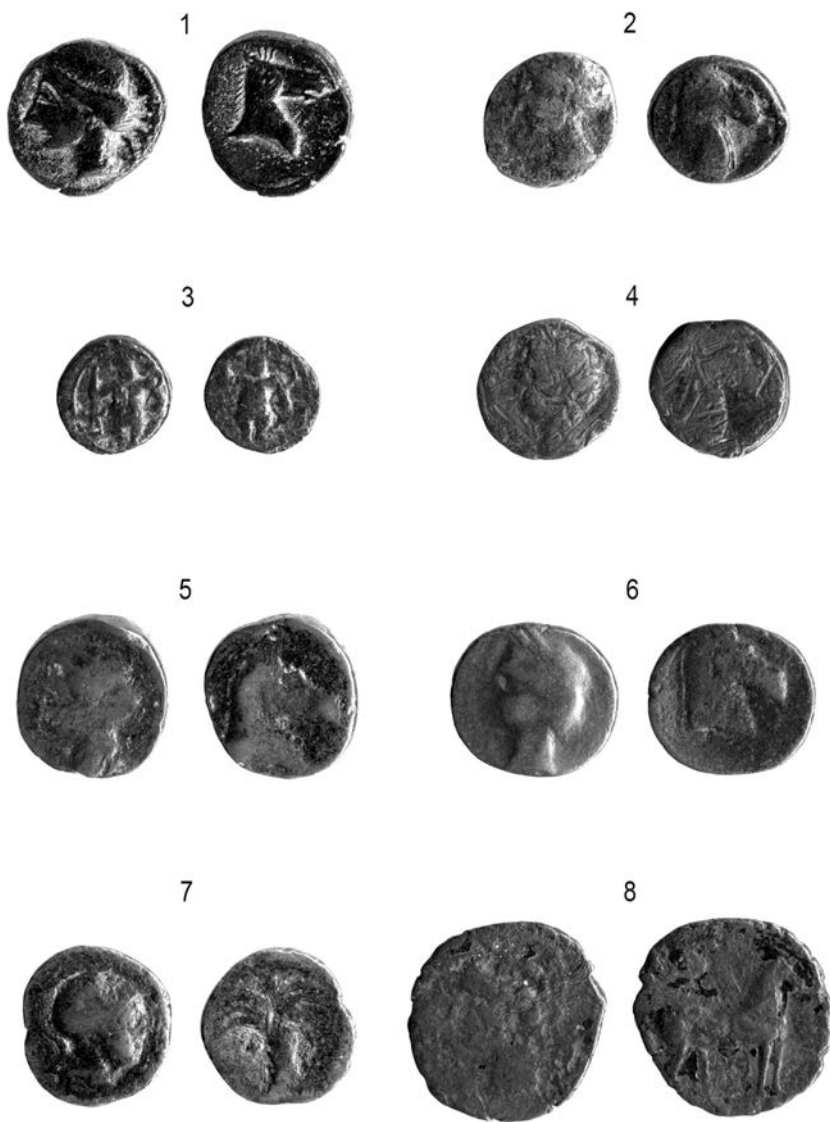

FIGURA 28. Monedes púniques procedents del Museu de Lleida: Hispanocartagineses (Villaronga, 1973): 1-2. Classe VIII, tipus II; 3. Ebusus (Campo, 1976: 50); Hispanocartagineses (Villaronga, 1973): 4-6. Classe VIII, tipus I; 7. Divisor classe VIII, tipus I; 8. Unitat classe X, tipus I. Escala 1:1.

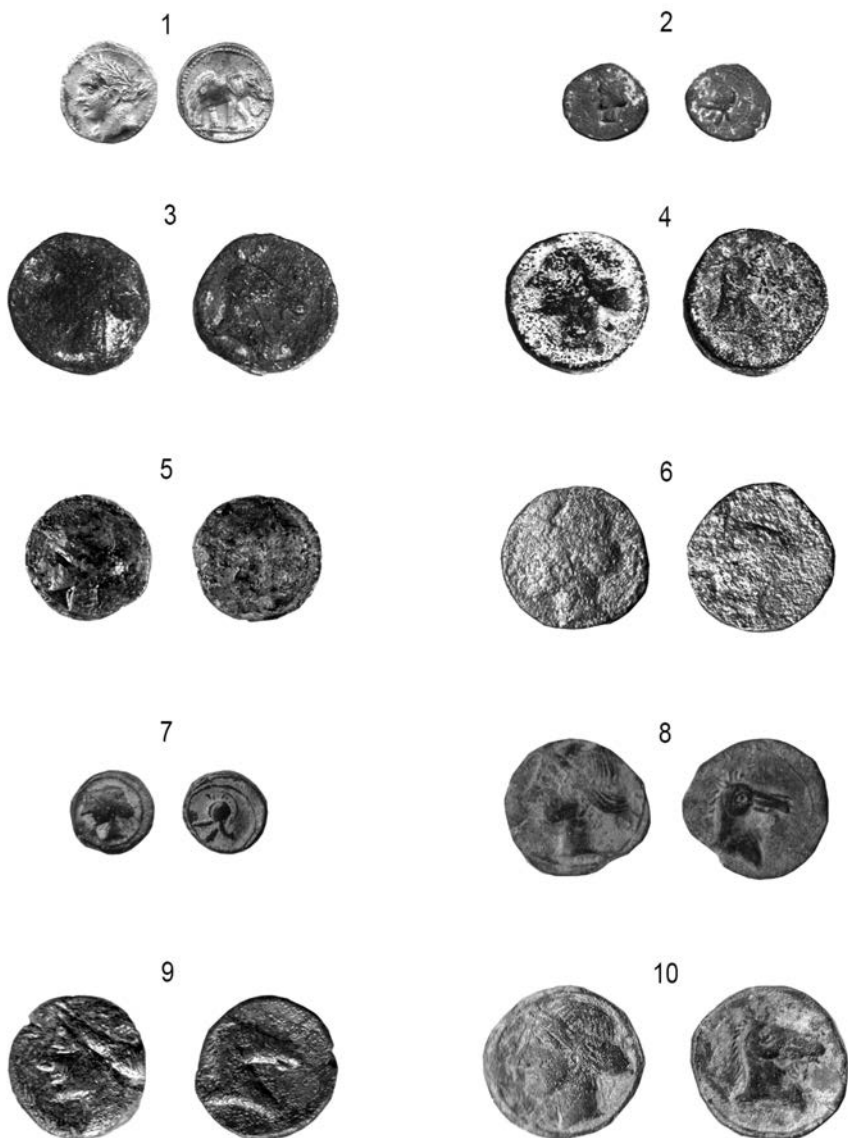

FIGURA 29. Quart de Shekel hispanocartaginès, amb retrat d'Annibal (Valls, l'Alt Camp); Unitats i divisors hispanocartaginesos de la classe VIII procedents de: 2. Calaceit (el Matarranya); 3-4. Monteró? (Camarasa, la Noguera); 5. La Vispesa (Tamarit de Llitera, la Llitera); 6. Vilafranca del Penedès (l'Alt Penedès); 7-10. les Aixalalles (Ascó, la Ribera d'Ebre). Escala 1:1.

l'any 2012 a les Aixalelles (Ascó, la Ribera d'Ebre) en el marc del nostre projecte d'investigació (fig. 29).

Evidentment encara som a les etapes inicials de la recerca, però creiem que determinats indicis suggereixen una circulació monetària específica a l'interior del nord-est peninsular. En primer lloc, cal destacar que les monedes cartagineses han deixat de ser rares al nord de l'Ebre. En segon lloc, pràcticament la totalitat de les monedes són peces de poc valor, unitats o divisors de la classe VIII. Però, malgrat la mala qualitat de les emissions, la majoria de les peces presenta un bon estat de conservació, de manera que cal suposar que van circular durant poc temps. Finalment, la seva presència sembla concentrar-se sobre l'eix dels rius Ebre i Segre (fig. 30).

Aquests indicis guanyen interès a la vista de la circulació monetària dels campaments romans situats a la Palma i a Empúries. Així, hem observat que la principal diferència entre els conjunts de monedes de la Segona Guerra Púnica trobats a l'interior de Catalunya i els procedents de la costa és que fins al moment les monedes RRC són gairebé inexistents a l'interior, cosa que ratifica la distribució identificada anteriorment (Ripollès, 1984: 96). Això ens permet plantejar una hipòtesi: que la dispersió de peces púniques recuperades a l'interior és conseqüència directa de l'activitat de tropes de l'exèrcit cartaginès, mentre que les recuperades a la costa són producte de l'activitat de les tropes romanes. A més, cal afegir que els petits bronzes de la ciutat de *Massalia*, fidel aliada dels romans, tan abundants a la Palma, tampoc no semblen tenir una gran dispersió a l'interior.

Un altre aspecte a tenir en compte és la procedència de les peces cartagineses. Com hem comentat, la majoria són unitats i petits divisors de bronze de la classe VIII dels tipus I i II, moltes d'estil tosc. Aquestes monedes tradicionalment han estat atribuïdes a emissions de l'exèrcit hispanocartaginès en campanya (Villaronga, 1973; 1983: 71). D'altra banda, les emissions sardopúniques del 216-215 aC trobades a Empúries i a la Palma són una font d'informació de primer ordre. Aquestes monedes van ser encunyades durant la rebel·lió procartaginesa del 216 aC, sufocada pels romans el 215 aC, la qual cosa va comportar la imposició d'un tribut i la captació de blat i de nombrosos presoners (Livi, XXIII, 41, 6-7). Creiem que aquestes monedes són un indicatiu del circuit de pro-

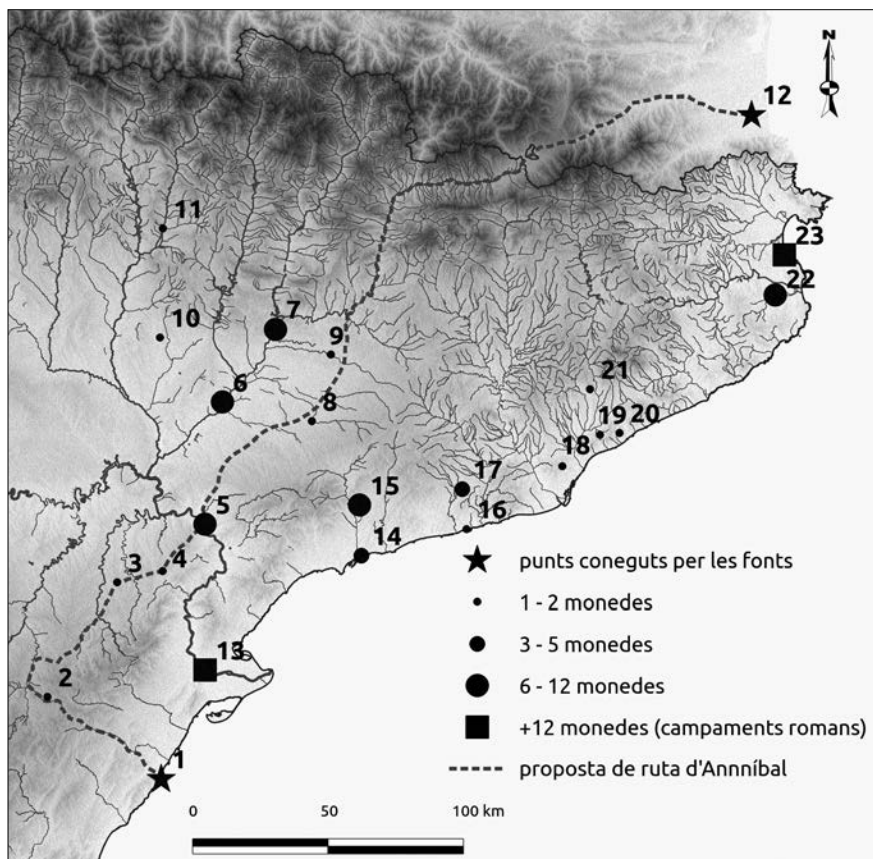

FIGURA 30. Mapa amb la ruta d'Anníbal proposada, juntament amb la distribució de monedes púniques al nord-est peninsular. 1. Onussa?; 2. Morella; 3. Calaceit; 4. Gandesa; 5. Ascó; 6. Museu de Lleida; 7. Camarasa?; 8. Troballes indeterminades a la comarca de l'Urgell; 9. Agramunt; 10. Tamarit de Llitera; 11. Graus; 12. Iliberris (Elna); 13. La Palma-Nova Classis; 14. Tarraco; 15. Valls; 16. Darró; 17. Vilafranca del Penedès; 18. Barcelona; 19. Vallromanes; 20. Burriac; 21. L'Ametlla del Vallès; 22. Ullastret; 23. Emporion.

veïment romà, esmentat a les fonts (Livi, XXIII, 21, 1-6; XXIII, 41, 6-7; XXV, 20, 1-4, XXV, 22, 5-7). Cal recordar que el mateix any 215 aC la ciutat portuària de *Puteoli* va ser fortificada per Quint Fabi Màxim per ordre del Senat, ja que havia esdevingut un mercat d'importància per al desenvolupament de la guerra (Livi, XXIV, 7, 10) i que el 214 aC va ser

atacada sense èxit per Anníbal. El 212 aC es va establir una guarnició per garantir el proveïment de les legions que assetjaven la ciutat de Càpua, precisament mitjançant el blat procedent de Sardenya i d'Etrúria (Livi, XXV, 20, 1-4). Així, *Puteoli* va passar a ser la base logística receptora d'aquests enviaments i des d'aquesta fortificació es fornien els exèrcits que operaven a la zona de la Campània (Livi, XXV, 22, 5-7). Els productes de l'illa van garantir el proveïment de les legions que van assetjar la ciutat de Càpua (Livi, XXV, 20, 1-4) fins que el 210 aC, una vegada conquerida la ciutat, Gai Neró va ser enviat a *Iberia* amb soldats reclutats entre les legions que havien servit en aquesta zona. Per aquest motiu, considerem que les monedes púniques de Sardenya només van poder arribar a la península Ibèrica dins les bosses dels legionaris romans vinguts des de la Itàlica a partir d'aquesta data o com a part de la caixa militar. És possible, doncs, que ens trobem davant d'una certa infraestructura logística constituïda entre Sardenya, Campània i *Iberia* durant la Segona Guerra Púnica.¹⁵

Per tant, la identificació d'aquestes monedes en quantitats significatives pot esdevenir un element indicador de la presència de tropes romanes; fins ara, la seva absència a l'eix dels rius Ebre-Segre certifica que aquesta zona va ser controlada per l'exèrcit cartaginès, però únicament durant 218 aC. Evidentment, aquesta línia argumental ens permetria plantejar la hipòtesi de relacionar aquests indicis amb la ruta d'Anníbal per l'interior, rius Ebre i Segre amunt, així com la disposició posterior en aquesta zona de l'exèrcit d'Hannó (fig. 30).

La idea que la dispersió de monedes púniques sobre l'eix dels rius Segre i Ebre és una possible evidència del pas de les tropes d'Anníbal en direcció a la península Itàlica ens obliga a estudiar la circulació monetària de la Gàl·lia meridional a finals del segle III aC, on suposadament hauríem de documentar una dispersió similar.

15. La presència de monedes procedents de Sardenya datades durant la Segona Guerra Púnica en el nord-est peninsular es confirma en el campament romà del Camí de Castellet de Banyoles (Tivissa, la Ribera d'Ebre). En aquest assentament s'han recuperat peces encunyades pels tres pretors consecutius a l'illa entre el 211 i el 209 aC, un *triens* de L. Corneli Lèntul, una semiunça i dos *sextans* (un reencunyat sobre una moneda de bronze sardopúnica) de P. Manli Vulso i un *triens* encunyat per C. Aurunculeius (Noguera, 2008; Tarradell-Font i Noguera 2009: 156).

El primer que cal comentar és que precisament aquesta idea ja va tenir un cert seguiment entre alguns investigadors francesos fins els passats anys setanta, quan s'interpretaven les monedes púniques, relativament nombroses, com un fenomen probablement relacionat amb el pas de l'exèrcit cartaginès (Picard, 1967: 160).

Ara bé, estudis posteriors van sistematitzar aquestes troballes i van arribar a la conclusió que van venir de la mà dels exèrcits romans que van conquerir la Gàl·lia a mitjan segle I aC, portades per legionaris que havien estat al nord d'Àfrica, on les monedes cartagineses encara circulaven (Colbert de Beaulieu, 1973; Fischer, 1978: 157-158).

Aquesta hipòtesi actualment també ha estat corregida, ja que els treballs que han completat la localització de les troballes de monedes púniques al sud de França, unes dues-centes peces, indiquen una gran dispersió, però en gran part concentrades a la costa i, per tant, s'interpreta la seva arribada a partir del comerç marítim. Pel que fa a la cronologia, la recuperació de monedes en contextos arqueològics del segle III aC a jaciments com Pech-Maho, Olonzac, Lattes, Baou-Roux, Saint Marcel, Mailhac o Martigues indiquen que aquestes peces circulaven per les costes meridionals de França molt abans de la conquesta de les Gàl·lies a mitjan segle I aC, probablement associades a la vaixella i a les àmfores púniques que es documenten en els mateixos jaciments; fins i tot no es descarta que alguns exemplars hagin pogut arribar de la mà de les tropes d'Anníbal (Py, 2006; Feugère i Py 2011: 405).

Altres treballs igualment recents proposen l'arribada de les monedes púniques al conjunt de la Gàl·lia, i fins i tot a Gran Bretanya, a partir d'un comerç marítim atlàntic, però en qualsevol cas molt més antic que l'ocupació romana d'aquests indrets a finals d'època republicana o inicis de l'Alt Imperi (Doyen, 2011). De fet, aquest últim treball està dedicat a l'anàlisi d'una altra distribució aparentment anòmla, la de les monedes de bronze d'*Ebusus*, anteriorment atribuïdes a la presència dels foners baleàrics enrolats entre les tropes de Cèsar durant la conquesta de les Gàl·lies. Aquest numerari ebusità realment també hauria arribat molt abans a partir del comerç, bàsicament marítim.

Una vegada sintetitzat l'estat de la qüestió al sud de França, ens interessa ara comparar la documentació arqueològica de les dues grans zones de dispersió de les monedes púniques als dos costats dels Pirineus:

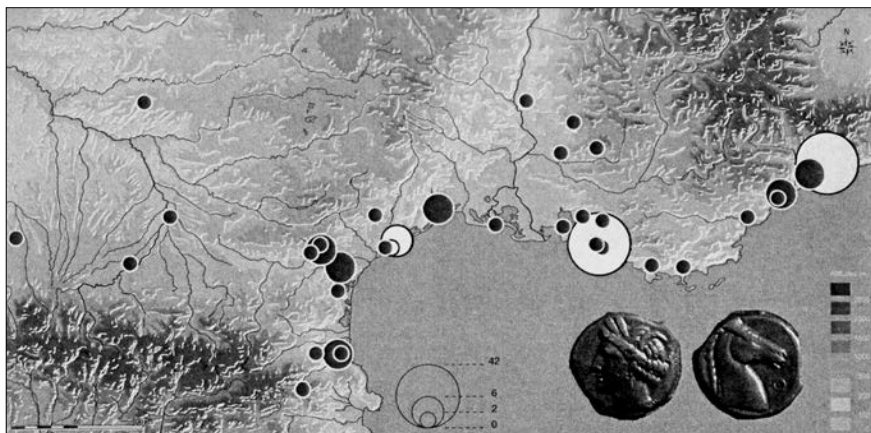

FIGURA 31. *Distribució de monedes púniques a la Gàl·lia meridional (Feugère i Py, 2011: 405).*

les troballes sobre els eixos dels rius Segre-Ebre, i la documentada al sud de la Gàl·lia entre els Pirineus i els Alps.

El primer que cal dir és que es tracta de dues circulacions monetàries clarament diferenciades, no tenen res a veure des del punt de vista cronològic, com tampoc pel tipus i la procedència de les monedes, ni les causes que hi van provocar la seva presència. Potser les úniques similituds són que gairebé es tracta sempre de peces de bronze i són escasses les monedes de plata, i que a cap de les dues zones tampoc no es recuperen monedes romanorepublicanes de finals del segle III aC. Cal tenir present que la zona Ebre-Segre ja estaria sota el control romà a la fi de la Segona Guerra Púnica, mentre que cal datar la presència efectiva romana al sud de la Gàl·lia a partir del darrer quart del segle II aC.

Tot i això, creiem interessant comparar-les, perquè els mateixos arguments que s'utilitzen per a descartar una dispersió de monedes púniques al sud de la Gàl·lia de la mà de les tropes d'Anníbal ens poden ser útils per a reafirmar la nostra hipòtesi sobre la presència de tropes a sou dels cartaginesos entre l'Ebre i els Pirineus.

En primer lloc, la majoria de les monedes identificades al sud de França correspon a peces cartagineses de Sardenya amb el revers amb pròtome de cavall, encunyades durant el primer terç del segle III aC, però generalment amb una data d'amortització incerta. En algun cas se n'han

pogut recuperar en un context de finals del segle III aC, com a Pech-Maho, o d'inicis del segle II aC, a Lattes. En canvi, les peces identificades entre l'Ebre i els Pirineus són sistemàticament bronzes hispanocartaginesos, gairebé tots de la classe VIII i d'estil tosc, encunyats al darrer terç del segle III aC.

En segon lloc, la majoria de les monedes recuperades entre els Pirineus i els Alps prové generalment de troballes disperses, normalment una o poques peces aïllades dins d'hàbitats grecs o indígenes, i per aquest motiu en ocasions tenen una datació d'amortització precisa. En canvi, la immensa majoria de les peces púniques identificades entre els Pirineus i l'Ebre prové de clars o possibles contextos campamentals (la Palma – *Nova Classis*, les Aixal·les, *Emporion*, Monteró?, entorn del Vilar de Valls...) i, per aquest mateix motiu, amb un índex de concentració més elevat. Això ens permetria plantejar que, si no s'han documentat peces hispanocartagineses al sud de França, és per la manca de contextos similars, però així i tot és evident que la mateixa circulació monetària hauria proporcionat alguns exemplars, per bé que no ha estat així, i hi cap pensar, doncs, que no van arribar a creuar els Pirineus.

En definitiva, la dispersió de monedes de bronze hispanocartagineses en enclavaments militars de finals de segle III aC no es documenta al sud de França. Per tant, podem suposar que la identificació d'aquestes monedes, encunyades per l'exèrcit cartaginès a *Iberia*, no correspon al pas de les tropes d'Anníbal, sinó més aviat a la presència de concentracions de tropes cartagineses —o indígenes a sou de les anteriors— entre l'Ebre i els Pirineus.

Recapitulant, la presència de monedes de l'òrbita púnica als territoris interiors al nord de l'Ebre únicament es pot explicar a partir de quatre premisses:

- 1) Com a evidència d'una circulació residual durant els segles II-I aC. Creiem que podem descartar aquesta possibilitat, ja que la majoria de les monedes està ben conservada; pràcticament no van circular. A més, en assentaments destruïts a inicis del segle II aC la seva presència és ben bé nul·la, com ara al Castellet de Banyoles (Tivissa, la Ribera d'Ebre), per la qual cosa ja no havien d'estar en ús.

- 2) Com a evidència de la presència de tropes legionàries romanes que, com semblen demostrar les troballes en els campaments de la Palma i Empúries, utilitzaven aquestes monedes habitualment. Com hem vist, la pràctica inexistència de monedes RRC de la mateixa època a l'interior també ens permet rebutjar aquesta segona hipòtesi.
- 3) Com a evidència d'un contacte comercial fluid anterior a 218 aC, com semblarien suggerir les importacions amfòriques púniques, especialment ebusitanes. Però la cronologia d'emissió de la major part de les monedes, entorn el 221-218 aC, descarta que hi arribessin abans. A més, això no explicaria el percentatge majoritari de monedes hispanocartagineses de la classe VIII.
- 4) Finalment, com a evidència de la presència de tropes cartagineses o mercenaris a sou, en la seva major part ibers. El fet que la major part de les monedes siguin de bronze, i emissions de l'exèrcit en campanya, o que la seva dispersió coincideixi amb la suposada zona transitada i ocupada per aquestes tropes, ens suggereix que aquesta és la hipòtesi més versemblant.

Per acabar, podem afegir altres indicis arqueològics que podrien corroborar aquest últim supòsit. Així, hi ha altres evidències numismàtiques que indiquen una circulació monetària diferenciada entre la costa i l'interior, ja que sobre l'eix Ebre-Segre predominen els divisors d'imitació massaliota i les dracmes ibèriques amb llegenda llegible, mentre que a la costa circulen els divisors d'imitació emporitana i les dracmes il·legibles o amb deformacions a la llegenda (Tarradell-Font, 2003-2004: 292-293). Aquesta disparitat ha estat explicada a partir de diferències cronològiques vinculades a les diverses fases de la Segona Guerra Púnica a la Península (Villaronga, 1998: 100-101), encara que nosaltres creiem que podria respondre a territoris amb diferents àmbits d'influència o interessos geopolítics. D'altra banda, cal recordar la proposta que relaciona la presència i distribució dels envasos de vernís il·ligerget de finals del segle III aC com un indicador de l'estreta relació mantinguda entre aquest poble i els cartaginesos (Junyent i Alastuey, 1991: 35). Finalment, també podem esmentar l'augment significatiu de les ceràmiques de cuina de procedència púnica nord-africana coincidint amb la presència de tropes cartagineses en el nord-est peninsular (Asensio, 2010: 716).

Evidentment tots aquests indicadors també poden ser producte d'aspectes conjunturals aliens a la presència de tropes cartagineses a la zona. Únicament el desenvolupament de la recerca i l'anàlisi de noves evidències arqueològiques ens permetran rebutjar o confirmar la hipòtesi i els indicis que sembla que la sostenen.

6.5. El campament romà de Nova Classis

A partir de l'any 217 aC, el conflicte es trasllada cap al sud. *Emporion* i *Tarraco*, més allunyades de l'Ebre, quedaran relegades a un paper de bases logístiques a la rereguarda, com a punt de desembarcament de tropes de reforç i de proveïments; en ocasions, com a campament d'hivern. La Palma desenvoluparà el paper de campament base, un assentament militar més proper a la zona de conflicte i alhora situat sobre una línia fronterera natural, el riu Ebre, que els romans adoptaran com a eix vertebrador en l'estratègia de les seves campanyes a partir d'aquest moment. En efecte, les fonts escrites esmenten com en moltes ocasions les campanyes bèl·liques romanes s'inicien i s'acaben amb el creuament de l'Ebre. Evidentment això s'explica perquè es tracta d'una zona de gran valor estratègic, com demostren els diversos conflictes armats que hi han tingut lloc (Noguera, 2012). Durant la Segona Guerra Púnica, aquesta zona va ser escenari de nombrosos intents dels cartaginesos d'expulsar els romans i enviar reforços i proveïments a les tropes d'Anníbal a la península Itàlica.

El primer d'aquests intents es va produir a inicis de la primavera de l'any 217 aC, quan Àsdrubal Barca va reunir a *Qart Hadasht* un gran exèrcit i una flota de 40 naus. Tots dos contingents es van dirigir cap al nord i es van concentrar a la desembocadura del riu Ebre. Tan bon punt Gneu Corneli Escipió va assabentar-se de l'avanç de l'enemic i de les dimensions del seu exèrcit, va decidir concentrar les seves opcions de victòria en un combat naval. Els romans tenien 35 naus de guerra i l'ajut d'un nombre indeterminat d'embarcacions massalotes. La flota va salpar de *Tarraco* i després de dos dies de navegació va fondejar uns 15 km al nord de l'Ebre, aproximadament entre l'Ampolla i l'Ametlla de Mar (fig. 32, 1). Dues embarcacions lleugeres massalotes van sortir a l'avançada i van localitzar l'enemic. La flota romana va continuar fins a la desembocadura del riu, mentre que els punts de guaita que hi havia a la zona van donar la veu d'alarma als car-

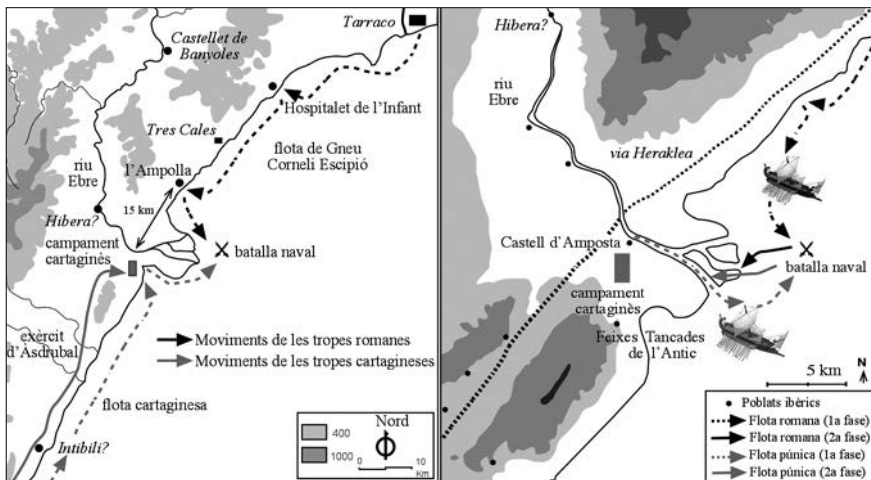

FIGURA 32. 1. Mapa amb els prolegòmens de la batalla naval de les boques de l'Ebre (217 aC). 2. Detall de la desembocadura del riu Ebre, amb la localització dels assentaments ibèrics i de les fases del combat naval.

taginesos. L'exèrcit de terra es va desplegar per la costa, mentre que la flota sortia a mar obert. L'enfrontament sembla que va ser breu i, si hem de fer cas d'un petit fragment conservat del biògraf d'Anníbal, el grec Sòsil, va ser la perícia de les embarcacions massaliotes que va facilitar la victòria romana (FGrH, Sòsil, 176, 2; Schulten, 1935: 62), sumada potser a la inexperiència d'una part de la flota púnica. Malgrat que la derrota en un primer moment no va ser especialment greu, la flota cartaginesa va creure que trobaria refugi tornant a la costa, a recer del seu exèrcit de terra. Però els romans es van aproximar fins a les naus embarrancades, les van lligar a les seves i se'n van endur vint-i-cinc, de manera que en un sol cop van acabar amb la flota enemiga i gairebé van doblar en nombre de naus la pròpia. Vist el resultat del combat, Àsdrubal va aixecar el campament i se'n va anar (Polibi, III, 96, Livi, XXII, 19-20).

Tal com comenta T. Livi (XXII, 19), les naus cartagineses eren fondejades a la desembocadura i van ser els vigies situats dalt de les *turris* els qui van veure l'aproximació de les embarcacions romanes. Aquesta visibilitat només és possible des d'un lloc enlairat, com ara les *turris Hannibalis* que també esmenta Plini (*His. Nat.* II, 181), expressió que cal associar amb els petits hàbitats ibèrics fortificats de la zona, com per

exemple el situat a les Feixes Tancades de l'Antic, en el vessant nord de la serra del Montsià (fig. 32, 2).

Si fem una lectura topogràfica i estratègica dels fets narrats, sembla evident que l'exèrcit de terra cartaginès devia establir-se prop del riu, per aprovisionar-se d'aigua, evidentment a la seva riba sud. A més, caldria disposar d'una ampla extensió de terreny, apte per a un gran campament i que estigués ben comunicat, prop de l'antiga via *Heraklea*. A l'últim, la distància entre les tropes de terra i el lloc on estava situada la flota havia de ser reduïda. Aquestes condicions topogràfiques només es compleixen a les rodalies de la població d'Amposta. És possible que ja en aquesta època el lòbul meridional del delta hi tingués una certa projecció, amb illots, aiguamolls, bancs de sorra, etc. Així, cal recordar que la necròpolis ibèrica de l'Oriola (Amposta) ja en el segle V aC ocupava aquesta zona, a una cota relativament baixa. Els mariners cartaginesos devien embarrancar les seves naus en els fons baixos d'aquest delta incipient. Així s'entendria com els romans van poder abordar aquests vaixells i se'ls van emportar mar endins, sense el perill de ser atacats per l'exèrcit cartaginès situat a terra ferma, però a una distància considerable.

Després d'aquesta batalla i el mateix any 217 aC s'ementa per primera i única vegada un campament anomenat *Nova Classis*:

Parecía que el tiempo que restaba del verano a partir de entonces iba a ser tranquilo, y lo hubiera sido por lo que se refiere al enemigo cartaginés; pero, aparte de que los propios hispanos son de natural inquieto y levantisco, Mandonio e Indíbil, el que anteriormente había sido reyezuelo de los ilergetes, así que los romanos se retiraron desde el desfiladero a la orilla del mar, provocaron un levantamiento de sus paisanos y se fueron a saquear el territorio de unos aliados de los romanos que no estaban en guerra. Los tribunos militares enviados contra ellos con tropas ligeras por Escipión los dispersaron en un ligero combate, al tratarse de una tropa de aluvión, causándoles un millar de bajas, haciendo algunos prisioneros y desarmando a la mayoría. No obstante, esta escaramuza hizo que Asdrúbal, que se retiraba hacia el Océano, retrocediera hacia el lado de acá del Ebro para proteger a los aliados. El campamento cartaginés estaba en territorio ilergravonense y el romano

junto a Nueva Clase cuando una noticia inesperada llevó la guerra en otra dirección. (Livi, XXII, 21, 1-6, trad. J.A. Villar).

A partir de l'anàlisi d'aquest fragment, i tenint en compte el descobriment del campament romà de la Palma a la desembocadura de l'Ebre, intentarem demostrar que aquest jaciment reuneix moltes condicions per tractar-se de la *Nova Classis* de Tit Livi.

Fins ara, la majoria d'investigadors havia suposat que *Nova Classis* hauria de ser la *ad Novas* esmentada en el *Itinerarium Antonini*, entre *Ilerda* i *Tarraco* (De Sanctis, 1917: 243; Arrayás, 2002: 237). No obstant això, creiem que la seva proposta hauria de ser rebutjada, per diversos motius.

En primer lloc, les tropes enviades a repel·lir les incursions ilergetes van ser auxiliars armats de manera lleugera i liderats per tribuns; per tant, això no va significar desplaçar el cos principal de l'exèrcit. Immediatament després, els cartaginesos van avançar cap al riu Ebre per ajudar els seus aliats indígenes i instal·lar el seu campament en territori ilerconvó, mentre que Livi, d'una manera que indica una clara oposició geogràfica, situava el campament romà al costat de *Nova Classis*.

En segon lloc, l'etimologia del nom, «Nova Flota», és clarament romana, no indígena. Aquest topònim indica que el campament havia d'estar situat a la costa i no terra endins (Schulten, 1935: 68; Blázquez, 1974: 30; Lazenby, 1978: 127). *Nova Classis* evidentment podria estar situada en qualsevol lloc entre l'Ebre i els Pirineus, però tenint en compte la dinàmica del conflicte cal situar aquest campament a la zona de costa entre *Tarraco* i la desembocadura del riu. Més específicament, la localització de *Nova Classis* prop de la desembocadura de l'Ebre encaixaria amb els fets narrats a les fonts: els romans, després de derrotar una flota cartaginesa en una batalla naval, finalitzada amb la captura de 25 embarcacions, van aixecar un campament en el lloc ocupat pel jaciment de la Palma. D'aquesta manera es donava nom a l'assentament i al mateix temps es commemorava la victòria, que va tenir com a resultat la captura d'una nova flota, que probablement se situaria en una base naval annexa al campament.

En aquest sentit, cal tenir en compte que el campament de la Palma perdria gran part del seu valor estratègic si no tingués vaixells de

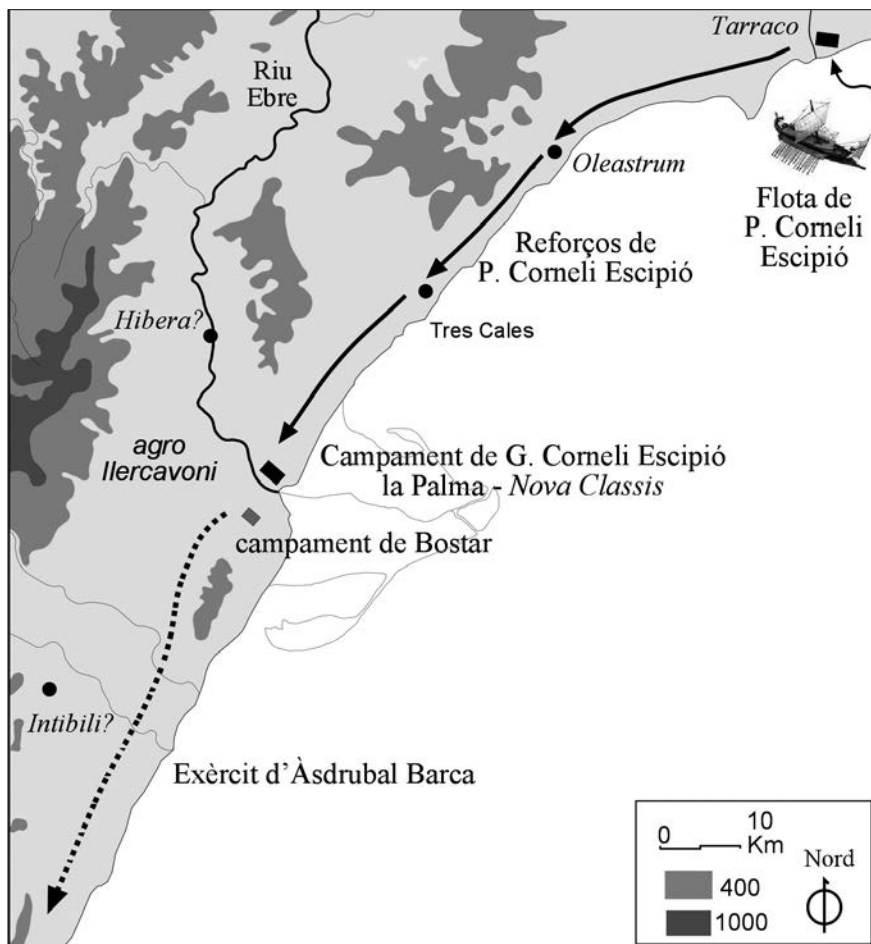

FIGURA 33. *Campanya de 217 aC, després de l'arribada de Publi Corneli Escipió a Tarraco.*

guerra o transports, absolutament essencials per creuar el riu en ambdós sentits, a l'inici i al final de cada campanya, per tal d'evitar possibles incursions púniques.

La hipòtesi que associa el campament de la Palma amb *Nova Classis* no contradiu cap dels passatges de Livi o de Polibi. Més aviat al contrari, els aporta més sentit (fig. 33). Per exemple, quan poc després, el mateix any 217 aC, Publi Corneli Escipió va desembarcar a *Tarraco* amb vint

naus (trenta, segons Livi), 8000 soldats i una gran quantitat de proveïments, va anar a reunir-se amb el seu germà (Livi, XXII, 22, 3). Gneu Escipió havia de ser a la Palma-*Nova Classis*, ja que tot seguit l'exèrcit romà, comandat pels dos Escipions, va creuar el riu. El pas de l'Ebre i el territori situat al sud estava mal defensat pels cartaginesos, ja que el cos principal de tropes dirigides per Àsdrubal havia partit cap a la Celtibèria per a sufocar una rebel·lió (Livi, XXII, 21, 7-8). El comandant cartaginès Bostar, probablement en ser superat en nombre pels romans, es va retirar a *Arse-Saguntum* (Polibi, III, 98, 5).

En definitiva, una relectura de les fonts i una suma d'indicis suggereixen que la Palma és la *Nova Classis* de Tit Livi. El fet que únicament s'esmenti una vegada i que no torni a aparèixer a les fonts és un indicador del caràcter eventual de l'assentament, un campament de campanya que va perdre importància a partir de la conquesta de *Qart Hadasht* el 209 aC.

6.6. L'avanç romà cap al sud

Així doncs, a inicis de 217 aC i després d'un únic any de campanya, els romans ja havien obtingut el control del territori al nord del riu Ebre. Aquest mateix any, com a conseqüència de la victòria naval saldada amb la captura de 25 naus i la posterior arribada dels reforços comandats per Publi Escipió, assoleixen també el domini indiscutible de la mar. A partir d'aquest moment es perfila un límit clar en el riu Ebre, convertit en el principal eix vertebrador de les futures campanyes militars fins a l'any 211 aC.

Ens centrarem ara en l'anàlisi de les campanyes militars entre els anys 216 i 212 aC. En aquest sentit, proposem diverses hipòtesis que posen en dubte el plantejament que en ocasions s'ha fet d'aquesta primera fase de la guerra (Corzo, 1975: 220). Així, la major part d'investigadors considera —considerem— que l'esment de marxes i de combats a l'àrea de l'alt Guadalquivir (el *Saltus Castulonensis*) anteriors a 211 aC, i que únicament apareixen en Livi (XXIV, 41-2), són interpolacions posteriors d'aquest autor. A més, plantegem que l'avanç romà cap al sud va ser molt més gradual i progressiu (Lazenby, 1978: 115), a «salts», basat en el control d'emplaçaments geogràfics clau i, sobretot, sempre propers al mar.

Per entendre el desenvolupament estratègic d'aquestes campanyes és necessari tenir en compte l'estret vincle entre la guerra terrestre i la naval, i alhora les limitacions tècniques i tecnològiques de navegació de les flotes durant l'antiguitat (Rankov, 1996: 49-52; De Souza, 2008: 434, 443). Una flota antiga formada per naus de guerra a rem tenia poc marge d'acció i, per tant, es mantenia sempre a una distància reduïda d'una costa amiga (a unes poques hores de viatge), per aconseguir aprovisionar-se d'aigua i de menjar i per a acampar, cuinar i dormir (Gomme, 1933: 19). Així mateix, les condicions excepcionals de la costa ibèrica, que no disposava de grans ports que poguessin donar cabuda a una flota de guerra, tret de *Qart Hadash*, expliquen també la necessitat d'establir un vincle estret entre l'exèrcit de terra i l'armada. Aquestes circumstàncies expliquen el paper significatiu que va tenir la flota en el desenvolupament i l'èxit dels romans en la primera fase de la guerra, així com la singularitat del seu comportament agressiu (Ble, 2012: 93-94), si el comparem amb la resta d'escenaris de la Segona Guerra Púnica, on el seu paper va ser essencialment defensiu.

Així doncs, un dels elements clau que va permetre el progressiu avanç romà cap al sud va ser el seu control indiscutit del mar, fins al punt que en ocasions van convertir la marineria en tropes de terra (Livi, XXVII, 17, 6). Els cartaginesos van ser conscients d'aquest fet i per això, després de la derrota naval a les boques de l'Ebre, van decidir destinar a *Iberia* la nova flota que recentment havien construït per a enviar-la a Itàlia (Polibi, III, 96, 8-9). Però amb això no n'hi va haver prou i la superioritat romana al mar va continuar sent aclaparadora. En conseqüència, els cartaginesos van defugir qualsevol tipus d'enfrontament naval i a partir de llavors tots els combats es van produir sempre a terra ferma.

Això no vol dir que, en no participar a les batalles, a partir d'aquest moment el paper de la flota fos secundari, més aviat al contrari. De fet, la seva funció bàsica no va ser la de combatre, sinó la d'oferir cobertura i suport logístic a l'exèrcit de terra. En efecte, va ser la llibertat de moviments al mar el que va permetre als germans Escipió traslladar el conflicte cap al sud de l'Ebre i portar-lo a territori enemic. La seva superioritat naval els va dotar d'una certa facilitat a l'hora de desplaçar els seus exèrcits, fins i tot quan les seves tropes terrestres eren inferiors numèricament.

Tot i així, aquesta hegemonia marítima no els va permetre endinsar-se gaire en territori enemic, excepte les ràpides incursions o ràtzies, ja que una flota necessitava sempre ser a prop d'una costa amiga, on desembarcar per aprovisionar-se, o sigui que normalment necessitava el suport d'un exèrcit terrestre que li garantís prou seguretat per a detenir-se i per a acampar (Bragg, 2010: 48-9).

Aquest últim sistema és el que es va posar en pràctica a la península Ibèrica. Els exemples són abundants, ja que en múltiples ocasions se'ns descriu com mentre l'exèrcit de terra marxava cap al sud seguint la costa, la flota navegava en paral·lel per mar, a poca distància. Els casos més evidents van ser el desembarcament de Gneu Escipió a Empúries l'any 218 aC i la conquesta de la costa entre els Pirineus i el riu Ebre (Polibi, III, 76, 2), l'expedició a *Arse-Saguntum* el 217 aC (Polibi, III, 97, 6-8), els preparatius previs a la batalla d'*Hibera*, segons Livi el 216 aC (Livi, XXIII, 26, 2), i la marxa contra *Qart Hadasht* l'any 209 aC (Polibi, X, 9, 4-6; Livi, XXVI, 42, 5-6); en aquest últim cas amb èmfasi en la necessitat que la marxa es fes a l'uníson. Fins i tot els cartaginesos van utilitzar aquesta mateixa estratègia el 217 aC, quan encara disposaven d'una potència naval significativa (Polibi, III, 95, 1-3).

Un altre element que ens mostra la importància donada a ambdues seccions de l'exèrcit és el fet que el comandament de la flota s'encomanés sempre a un general de confiança, i no a un simple subaltern. Així doncs, en els exemples anteriors, el comandament dels dos cossos sempre va estar dividit entre els dos personatges més influents del moment: primer, Publi pare i Gneu Escipió i, posteriorment, Publi fill i Gai Leli, una mostra de la importància que l'exèrcit romà donava al paper de la flota.

Aquesta marxa paral·lela seguint la línia de la costa té com a resultat un sistema d'assentament militar característic, de tipus mixt, que inclou una àrea específica (amb o sense recinte fortificat propi) destinada a albergar el conjunt de la flota (tant la tripulació com en ocasions les naus, si es decideix portar-les a terra) i que hem qualificat com a *castra navalia* (Ble, 2012: 95-96). L'única descripció d'un campament d'aquestes característiques a la península Ibèrica podria correspondre a un esment de l'arribada de reforços des d'Àfrica sota el comandament del general cartaginès Himilcó, el qual «va treure les naus a terra i les va envoltar d'una estacada» (Livi, XXIII, 28, 3).

Aquests campaments jalonarien la costa entre *Tarraco* i *Qart Hadasht*, com els exemples de la *Palma-Nova Classis*, *Arse-Saguntum* i *Sucro*, i de ben segur que n'hi ha d'haver més, encara que la majoria no tindria voluntat de permanència més enllà de la campanya en què van ser aixecats. Sembla que tots es van situar al costat de cursos fluvials (Ebre, Palància, Xúquer), fet que permetria que la flota s'abastís d'aigua dolça, i preferentment sobre elevacions a la riba nord, situació que els garantiria la defensa per terra, on sí eren vulnerables. Un clar exemple d'aquesta posició és el campament que van aixecar els germans Escipió davant *Arse-Saguntum* l'any 217 aC:

[...] arribaren a la ciutat de Sagunt i acamparen a la distància d'uns quaranta estadis prop del temple d'Afrodita. Escolliren un indret molt ben situat, tant per la seguretat contra els enemics com per la facilitat per a rebre recursos del mar, com fos que la flota anava costejant alhora amb ells (Polibi, III, 97, 6-8).

En aquest fragment es pot copsar també la simbiosi que s'estableix entre l'exèrcit i la flota: mentre aquesta última garantia el proveïment de les tropes per mar, l'exèrcit protegia les embarcacions i en facilitava el seu estacionament diari. Alhora, aquestes naus permetien una retirada ràpida i efectiva dels soldats, si es produïa qualsevol contratemps a terra, de manera que l'exèrcit romà esdevenia un ens pràcticament invulnerable mentre es mantingués unit i prop de la costa. Això és el que ens mostra el comentari de Polibi referent als plans d'Escipió l'Àfrica per a prendre *Qart Hadasht*. Aquest, gràcies al suport de la flota, considerava una derrota com un resultat estratègicament assumible:

[...] i si fallava el projecte només aconseguint assegurar el campament —cosa fàcil, perquè les forces enemigues eren molt lluny—, podia salvar els seus soldats, perquè dominava el mar (Polibi, X, 8, 9).

Encara així, la majoria d'aquests enclavaments fortificats tindria un caràcter temporal i, en finalitzar la campanya estival, bona part de l'exèrcit tornaria a retrocedir cap al nord, per cercar la seguretat darrere del riu Ebre, i potser també per controlar un possible intent de pas dels

Pirineus per part dels exèrcits cartaginesos. Una vegada acabada la campanya, les legions es dissoldrien provisionalment i es distribuïrien pel territori del nord-est peninsular per a passar l'hivern. Depenent dels pactes i de la situació del moment —males collites o abundància de recursos per part de l'exèrcit— aquest es podia concentrar en una zona determinada (*Tarraco*) o adoptar una major dispersió. En qualsevol cas, un exèrcit es convertia en un element que alterava profundament l'activitat normal de qualsevol territori, com ja ha estat exposat (Ñaco *et alii*, 2009: 34-38).

A l'inici de cada campanya, a la primavera, s'ordena a les tropes i a la flota romanes, i fins i tot als aliats ibèrics, que es reuneixin a *Tarraco* o *Nova Classis* abans de creuar el riu Ebre i parteixin de manera conjunta cap al sud per a iniciar una nova campanya. De fet, aquest riu és esmentat sovint per les fonts com a referent geogràfic de concentració de tropes: la primera referència es produeix l'any 217 aC, quan s'esmenta el campament de *Nova Classis* al costat de l'Ebre (Livi, XXII, 21, 1-7) i Publi reforça les tropes del seu germà abans de partir conjuntament cap a *Arse-Saguntum* (Livi, XXII, 22, 1-4); el 216-215 aC, abans de creuar el riu per a assetjar la ciutat d'*Hibera* (Livi, XXIII, 28, 7-10); el 214 aC, com a punt de partida de la marxa cap a *Castrum Album* (Livi, XXIV, 41, 1); el 211 aC, quan les restes dels exèrcits derrotats dels Escipions fugen i busquen una posició segura amb la fortificació del campament de l'Ebre (Livi, XXV, 37, 5-6); el 210 aC, com a punt de referència on Gai Neró arriba amb reforços per a reunir-se amb les tropes supervivents (Livi, XXVI, 19, 11-14) i, finalment, el 209 aC, quan Escipió l'Africà concentra a *Nova Classis* les seves tropes abans de marxar sobre *Qart Hadasht* (Polibi, X, 6, 4-6; Livi, XXVI, 41, 1-7; 41, 23; 42, 1; XXVIII, 42, 3-4).

L'avanç romà es realitza any rere any, i les victòries obtingudes anteriorment es tradueixen en el control de nous emplaçaments, mitjançant aliances amb ciutats indígenes o amb l'establiment de petites guarnicions en punts estratègics. Aquesta manera de fer facilita que l'exèrcit es traslladi amb rapidesa fins al nou teatre d'operacions cada primavera i, per tant, permet que la flota es desplaci amb seguretat i pugui cobrir l'avanç terrestre. Les fonts ens mostren com el front d'operacions es desplaça gradualment cap al sud.

Així, l'any 217 aC, després de la victòria a la batalla naval de la desembocadura de l'Ebre i de l'arribada de reforços sota el comandament

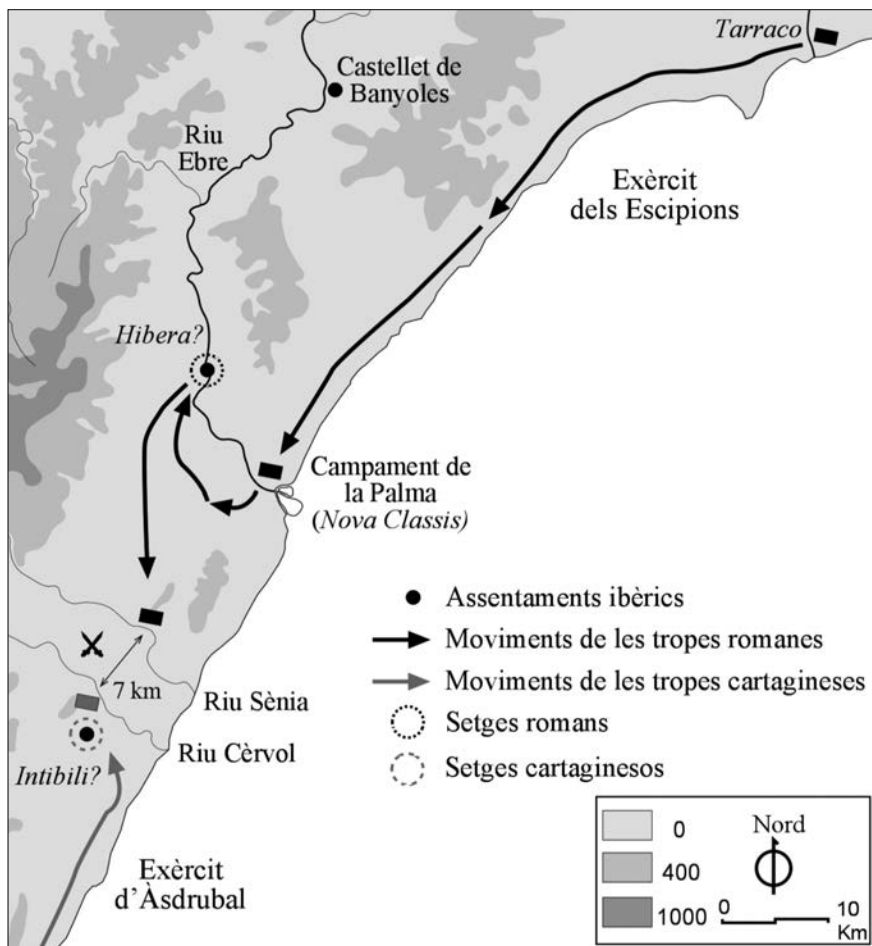

FIGURA 34. Mapa amb els prolegòmens de la batalla d'Hibera, amb les maniobres de tots dos contendents.

de Publi, els dos Escipions creuen el riu i acampen pocs quilòmetres al nord d'Arse-Saguntum. Aquí es va produir un episodi poc clar, l'alliberament dels ostatges ibèrics en mans dels cartaginesos, gràcies a la traïció d'un iber, Abílrix. En qualsevol cas, amb l'arribada de l'hivern, els romans es van retirar al nord de l'Ebre sense recuperar la ciutat.

Malauradament, els fragments de l'obra de Polibi que descriuen els fets del període 216-210 aC s'han perdut, de manera que només disposem de

la versió de T. Livi. Segons aquest, a inicis de l'any 216 aC, Àsdrubal va reunir les seves tropes i va marxar en direcció nord, cap a l'Ebre, amb la intenció de derrotar els romans, però sobretot per a enviar reforços al seu germà Anníbal. Per la seva banda, Cartago va enviar un exèrcit sota el comandament d'Himilcò per a substituir-lo a *Iberia* (Livi, XXIII, 28, 2).

Els dos Escipions van concentrar les seves tropes a l'Ebre, probablement a la Palma-*Nova Classis*, i tot seguit van travessar-lo. Un cop a l'altra banda, van decidir posar setge a la ciutat dels ilerconvons més important de la zona, *Hibera*, situada prop del riu, en lloc d'enfrontar-se directament a l'exèrcit d'Àsdrubal. L'objectiu principal era atacar una ciutat aliada dels cartaginesos per retardar o impedir el seu avanç, no tant com derrotar-los (Livi, XXIII, 28, 7).

Quan Àsdrubal Barca es va assabentar de la maniobra romana, va posar setge a una ciutat ibèrica que recentment s'havia passat als romans. Si tenim en compte la direcció de l'avanç de l'exèrcit cartaginès, de sud a nord seguint la línia de la costa, sembla lògic suposar que aquesta ciutat hauria d'estar en aquesta zona. A més, cal recordar que a finals de la campanya de 217 aC els romans es van internar fins a *Arse-Saguntum*. Així, durant el pas de les tropes romanes probablement alguna localitat d'aquest territori hauria canviat de bàndol. En aquest sentit cal recordar que poc després, el 215 aC, els romans aconseguiren aixecar dos setges cartaginesos de les ciutats d'*Intibili* i *Illiturgi*, suposadament situades a la Ilerconvònia meridional, de manera que és probable que la ciutat aliada dels romans que van assetjar les tropes d'Àsdrubal fos una d'aquestes (Pérez Vilatela, 1987).

Els romans van aixecar el setge d'*Hibera* i es van dirigir a auxiliar els seus aliats.¹⁶ Els campaments dels dos exèrcits estaven situats sobre sengles

16. Malgrat que la majoria d'investigadors localitzen l'antiga *Hibera* sota l'actual ciutat de Tortosa, idea recentment recolzada amb el descobriment d'un possible tram de muralla datat en època ibèrica (Diloli, Ferrer i Vila, 2012: 255), la situació d'un campament romà a la mateixa riba esquerra de l'Ebre planteja alguns problemes d'interpretació. Així, és difícil entendre com els romans havien de creuar el riu per a assetjar la ciutat (Livi, XXIII, 28, 10-12), si estava a la mateixa riba que el seu campament. I en el cas d'admetre que fos així, segons la narració dels esdeveniments això obligaria l'exèrcit romà a travessar de nou el riu per iniciar els treballs de setge, i finalment creuar-lo una tercera vegada cap al sud per a dirigir-se contra les tropes cartagineses que havien iniciat un altre setge contra una ciutat aliada dels romans.

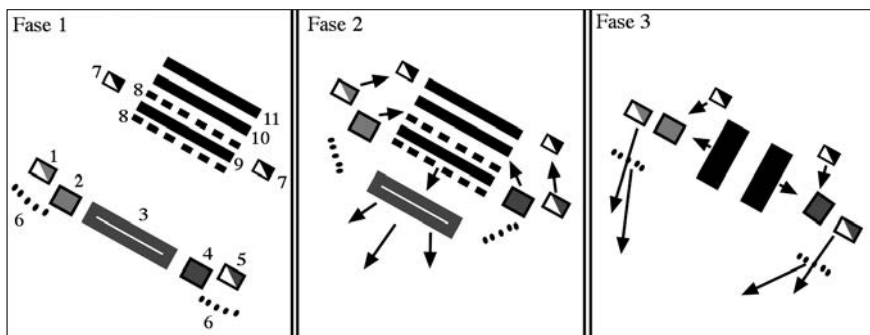

FIGURA 35. Fases de la batalla d'Hibera, segons el relat de T. Livi: 1. Cavalleria africana; 2. Infanteria africana; 3. Infanteria hispana; 4. Infanteria cartaginesa; 5. Cavalleria nùmdia; 6. Elefants; 7. Cavalleria romana; 8. Velites; 9. Hastati; 10. Principes; 11. Triarii.

elevacions, separats per uns 7 km. Després d'uns dies, romans i cartaginesos es van desplegar en ordre de combat per la planura que els separava (Livi, XXIII, 29). Tenint en compte el paisatge al nord d'*Intibili* (suposadament prop de Traiguera, al nord de Castelló), és possible que l'enfrontament es produís en aquesta zona. Es tracta d'una gran plana limitada pels estreps de la Serra d'Ulldecona i el riu Sènia, al nord, i les muntanyes que envolten Traiguera i el riu Cèrvol, al sud, unes fites topogràfiques separades aproximadament per 7 km (fig. 34). A més, cal tenir en compte que els campaments d'ambdós exèrcits ocuparien desenes d'hectares i que necessitarien ser a prop de recursos d'aigua potable abundants.

Àsdrubal va disposar el gruix de les seves tropes, formades pels ibers, al centre de la formació, mentre que als flancs va situar les tropes amb més capacitat de maniobra, la cavalleria i les tropes africanes. Les ales de l'exèrcit cartaginès van progressar ràpidament, però els ibers situats al centre no van mantenir la formació i es van retirar desordenadament. Per tant, els romans es van enfrontar separatament amb les dues ales cartagineses i, finalment, la cavalleria africana va fugir i va abandonar la infanteria a la seva sort (fig. 35).

L'anomenada batalla d'*Hibera* va representar una greu derrota dels cartaginesos. Ara bé, no és gens clar que el motiu fos el que sosté Livi, o sigui que els hispans preferien ser derrotats a vèncer i passar a la península Itàlica (Livi, XXIII, 29, 8). Els efectius dels exèrcits cartaginesos esta-

ven formats per un important contingent de mercenaris que, a part del sou, comptaven amb els guanys del saqueig inherent a la victòria.

Com hem comentat, l'any següent, el 215 aC, els romans aconseguïen aixecar els setges cartaginesos d'*Intibili* i *Iliturgi*. El 214 aC tenen lloc alguns xocs encara més al sud, primer prop d'un indret anomenat *Castrum Album*;¹⁷ posteriorment, aquest mateix any o més probablement el 212 aC, es produeix la conquesta romana d'*Arse-Saguntum* que fins llavors encara es trobava en mans púniques. Per al període 213-212 aC no disposem de gaire documentació, potser perquè, com esmenten les fonts (Livi, XXIV, 49; Livi, XXV, 32, 1), hi va haver una certa inactivitat bèl·lica.

D'altra banda, com hem comentat, la zona del curs superior del riu *Betis* (Guadalquivir) és esmentada en diverses ocasions com a escenari de la guerra des de finals de l'any 217 aC, quan l'exèrcit romà avançaria suposadament fins a l'entorn de *Castulo*, de manera paral·lela a les incursions marítimes contra *Qart Hadasht* i *Ebussus* (Livi, XXII, 20, 12). Hi ha més esments per als anys 215 aC, quan els romans trencarien el setge d'*Iliturgi* (en aquest cas, la Ilercavona), i 214 aC, quan tornarien a rescatar *Iliturgi* (en aquest cas identificada amb el jaciment turdetà, a Mengíbar), *Biguerra* i *Auringis* (Jaén); fins i tot lliurarien una batalla a *Munda* (Livi, XXIV, 41-42) per a la qual s'han proposat infinitat de localitzacions, entre les quals Montilla i el Cerro de las Camorras o de las Balas, sempre a Sevilla. Però aquests passatges són força controvertits i els enfrontaments que descriuen són massa difícils d'acceptar a partir del model que plantegem. Creiem que aquestes campanyes atribuïdes per Livi als Escipions presenten nombrosos problemes estratègics, tàctics i logístics.

En primer lloc, la ubicació de les campanyes no té sentit, des del punt de vista estratègic, per part de Roma. Fins al moment, l'avanç romà s'havia basat en el control de punts clau, estretament vinculats al paper que exercia la flota. D'aquesta manera, la incursió a l'Alta Andalusia suposava un gir radical en l'estratègia desenvolupada fins al moment, de manera que aquests atacs en el cor del domini cartaginès s'haurien pro-

17. Tradicionalment s'ha identificat amb la fortalesa d'*Akra Leuké*, una fundació d'Amilcar Barca, només a partir de les similituds dels noms grec i llatí («fortificació blanca»). També s'ha suggerit la seva relació amb la fortificació púnica del Tossal de Manises, Alacant. Però la seva localització resta oberta, ja que treballs recents proposen la localització d'*Akra Leuké* a Carmona (Sevilla) (García-Bellido, 2010).

duït després de deixar una sèrie de punts fortificats i de guarnicions en mans púniques. Té poc sentit traslladar el setge d'*Intibili* (Castelló) a *Iliturgi* (Jaén) o estar combatent a l'Alta Andalusia, i fins i tot *Munda*, sense controlar encara totalment les línies de comunicació i de proveïment. Finalment, el paper de la flota quedava ignorat per complet, ja que, en efectuar un avanç tan diametralment oposat al desenvolupat prèviament, es perdria un dels elements de superioritat sobre els cartaginesos, en què s'havia basat l'èxit de les seves campanyes anteriors.

En segon lloc, pel que fa a la tàctica, unes campanyes de tan d'abast requerien que l'exèrcit estigués dotat d'una gran mobilitat, amb l'eliminació de bona part dels elements que poguessin endarrerir la seva marxa. Una dinàmica que no encaixa amb el model d'operacions que havien desenvolupat fins al moment els Escipions, com tampoc amb la mateixa composició de l'exèrcit romà, majoritàriament format per infanteria de línia i on la cavalleria tenia encara un paper discret; sense aquesta, una campanya tan complexa com la descrita per al període 217-214 aC seria de difícil o impossible execució.

Finalment, quant a la logística, un plantejament d'aquest tipus seria irrealitzable per a l'exèrcit romà d'aquell moment. Cal tenir en compte que, en renunciar al suport de la flota, hauria de dependre exclusivament dels proveïments terrestres, la qual cosa el portaria a dilatar massa les línies d'aprovisionament, que podrien ser atacades des de punts com *Arse-Saguntum* o *Qart Hadashit*. Aquest problema es podria haver resolt, si l'exèrcit romà hagués comptat amb un fort contingent de cavalleria que li permetés proveir-se sobre el terreny, però, com hem ressaltat, aquesta era una de les seves debilitats.

Per tant, considerem que aquests passatges o bé són interpolacions de Livi per a exaltar la figura dels Escipions, fent-los combatre en llocs tan mítics en l'imaginari de l'època augusta com *Munda*, o bé fan referència a poblats homònims que es trobarien en el llevant peninsular, com podria ser el cas d'*Iliturgi*.¹⁸

18. Cal recordar que l'any 195 aC les tropes del pretor de la Ulterior, M. Helvi, en el seu camí per reunir-se amb el cònsol Cató a *Emporion*, s'enfronten als celtibers que els surten al pas a *Iliturgi* (Livi, XXXIV, 10, 1-5), a la Hispània Citerior, i sembla que propera a la Ausetània de l'Ebre (Livi, XXVI, 17, 4).

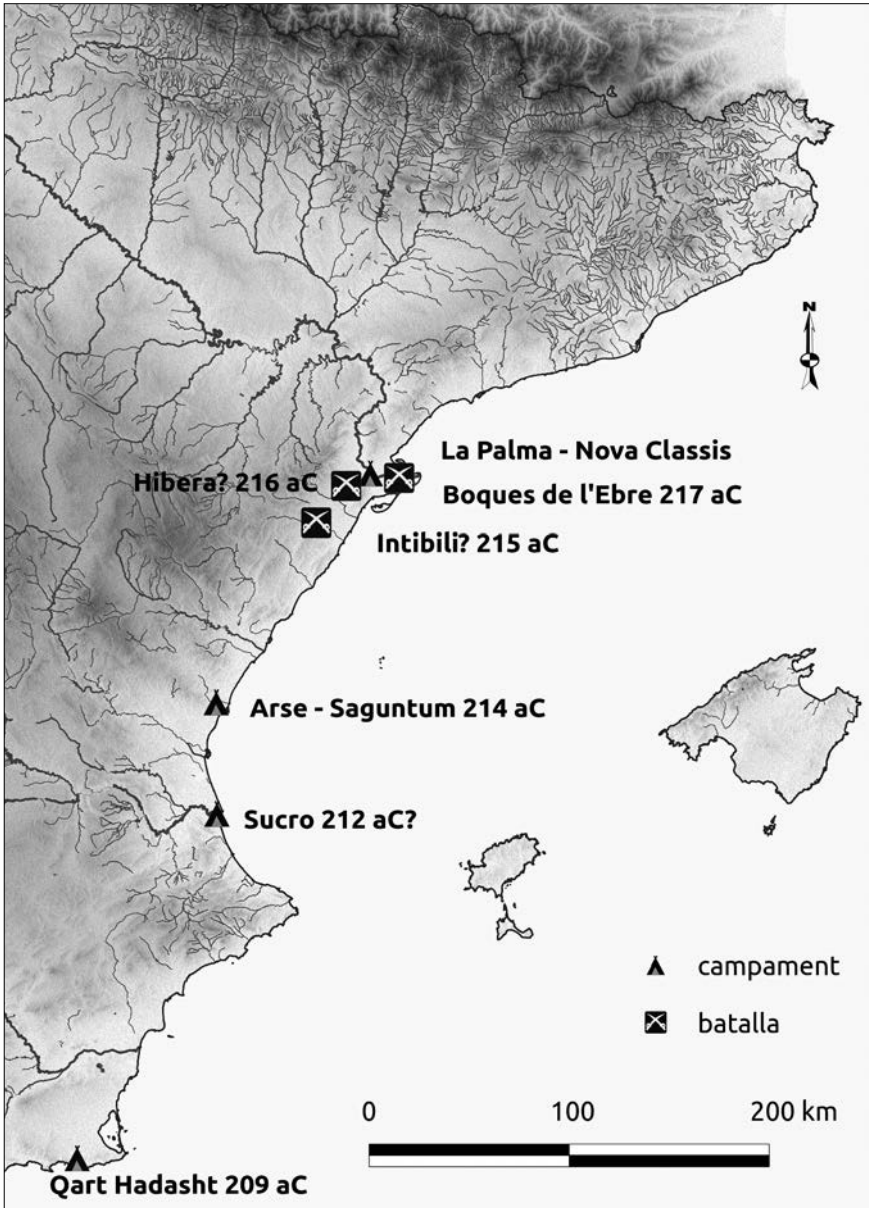

FIGURA 36. Mapa de l'avanç romà cap al sud entre el 217 i el 212 aC amb els campaments romans i els enfrontaments militars (tant batalles com setges) documentats per les fonts.

Aquest plantejament es manté sense canvis fins a l'any 212 aC, quan els romans aconsegueixen el control definitiu de la meitat nord de la costa mediterrània mitjançant la conquesta d'una sèrie d'enclavaments estratègics. A més dels ja esmentats, és probable que en aquests moments s'aiexqués un campament de campanya similar al de *Nova Classis* a la desembocadura del Xúquer, *Sucro*. Malgrat que aquest assentament únicament es coneix a conseqüència de la rebel·lió de les tropes romanes l'any 206 aC, creiem que, pel canvi d'estratègia plantejat pels Escipions l'any 211 aC —atacar els cartaginesos a l'Alta Andalusia—, era absolutament necessari comptar amb una base en aquesta zona. Aquest fet és el que permet als exèrcits romans hivernar aquest any per primera vegada al sud del riu Ebre. L'esment de Livi (XXV, 32, 3) que a l'inici de la campanya els tres exèrcits cartaginesos es trobaven a uns cinc dies de marxa suggereix que el lloc de concentració de les tropes romanes aquell any no va ser *Tarraco* o *Nova Classis*, sinó un altre lloc, potser la desembocadura del Xúquer.

Des del campament de *Sucro* es controlaria la ruta costanera i qualsevol avanç cartaginès des de *Qart Hadasht*, però al mateix temps era la ruta per a accedir a la capçalera del Guadalquivir. Aquest enclavament actuaria com un nou centre de recepció i de redistribució de proveïments i de concentració de tropes, que permetria als romans endinsar-se amb seguretat en territori enemic i acabar amb el domini cartaginès a la península Ibèrica.

La campanya de l'any 211 aC va ser un complet desastre per als romans, per diversos motius: per la divisió de les seves forces, per confiar en un nombre massa elevat de mercenaris celtibers, per plantejar una campanya massa allunyada de les seves línies de proveïment costaneres i, finalment, per l'eficàcia i supremacia de la cavalleria nùmida. Realment, la presència d'aquestes tropes en els exèrcits d'un o un altre contendent sovint representava la diferència entre la victòria i la derrota.

Malgrat tot, un exèrcit format pels fugitius, sumats a tropes tretes de les guarnicions, va aconseguir replegar-se darrere de la línia del riu Ebre i mantenir la posició davant l'exèrcit cartaginès. Això probablement indica la solidesa del sistema creat entre el 217 i el 212 aC, ja que algunes d'aquestes guarnicions al sud de l'Ebre van romandre sota control romà, com *Arse-Saguntum* i potser unes altres, que no van ser reconquerides pels car-

taginesos. Alhora, això explicaria la facilitat que van mostrar posteriorment els exèrcits romans per a avançar per la costa, com en el cas de la ràpida conquesta de *Qart Hadasht* per Escipió l'Africà dos anys més tard.

Els cartaginesos no van saber —o no van poder— aprofitar la victòria i la seva superioritat per a acabar amb la presència romana a la Península. Sembla que es van produir greus tensions i desacords entre els comandants cartaginesos i, a més, s'haurien enemistat amb els seus aliats indígenes. Aquests problemes són esmentats per Polibi (IX, 11; X, 6, 3; X, 7, 3) i per Livi (XXVI, 41, 20-22).

Després d'aquest daltabaix dels romans, la importància del front ibèric es demostra per la rapidesa amb què Roma va enviar tropes i generals de reforç. Així, pocs mesos després, i gràcies a la conquesta de Càpua i a l'alliberament de les tropes dedicades al seu llarg setge, els romans van enviar un exèrcit sota el comandament de Gai Neró, que després de desembarcar a *Tarraco* es va dirigir a la Palma-*Nova Classis* (Livi, XXVI, 17, 2-3). Posteriorment, s'esmenta, en un episodi molt confús i de dubtosa veracitat, el que podria ser un tercer intent d'Àsdrubal Barca d'enviar reforços al seu germà Anníbal a Itàlia, i que suposadament va ser avortat per Gai Neró. L'any següent, Roma envia un segon exèrcit de reforç sota el comandament de Publi Corneli Escipió. Aquest, després d'un any ocupat en reorganitzar les tropes, va concentrar l'exèrcit i l'armada a *Nova Classis* (Livi, XXVI, 41-42), des d'on es va dirigir ràpidament cap a *Qart Hadasht*.

La conquesta de *Carthago Nova* va representar l'inici del final de la Segona Guerra Púnica a la península Ibèrica, ja que la ciutat fortificada acollia el millor port de la costa, reserves d'armament, diners i nombrosos ostatges indígenes, la qual cosa va desequilibrar definitivament la balança a favor dels romans. A partir d'aquest moment, els tres últims anys d'enfrontaments amb els cartaginesos es produiran definitivament al sud de la Península, des d'on poc a poc seran empesos cap a l'oest fins a la retirada de la ciutat de *Gadir* l'any 206 aC.

6.7. El nord-est peninsular com a rereguarda (209-205 aC)

A partir de l'any 209 aC, després de la conquesta de *Carthago Nova*, el territori al nord de l'Ebre va passar a ser la rereguarda, de manera que

perd tot protagonisme en la narració, fins als anys 206 i 205 aC, a conseqüència de les revoltes ilergetes.

Malgrat que la manca d'informació històrica ens pugui fer suposar que el territori havia restat pacificat, hi ha una sèrie d'indis que ens suggereixen que no va ser així. Per exemple, Escipió va deixar un contingent de 3000 soldats d'infanteria i 300 a cavall, sota el comandament de Marc Silà, per a vigilar les tribus ibèriques de la zona (Livi, XXVI, 42, 1). A més, a la fi de cada campanya una part significativa de les tropes tornaven al nord per a hivernar (Livi, XXVIII, 4, 4). I, de fet, la mateixa revolta dels ilergets els anys 206 i 205 aC evidencia la autonomia i la capacitat de reacció dels ibers del nord contraris als romans, i alhora un control del territori encara superficial per part d'aquests.

Aquesta autonomia dels pobles indígenes en les seves relacions amb els generals romans, i particularment amb Publi Corneli Escipió, ha portat a entendre les seves relacions a partir de la negociació i del pacte, en un marc de relacions i interessos particulars i canviants, i no només en termes de supeditació (Sánchez Moreno, 2011: 102-103), de manera similar a com s'ha analitzat el paper dels pobles itàlics enmig dels interessos d'Anníbal i Roma, fins al punt de condicionar les seves polítiques durant la guerra a la península Itàlica (Fronza, 2010: 285).

Aquests acords van ser decidits sobre el terreny, segons les directrius dels diferents comandaments a la Península i, per tant, profundament relacionats amb el context polític i militar de cada moment. Tanmateix, no sembla que els acords esmentats fossin especialment exigents amb les poblacions indígenes, a causa de la compromesa situació de Roma i de la necessitat d'obtenir ajuda per a contrarestar el poder cartaginès (Eckstein, 1987: 193-195; García Riaza 1999: 40). De fet, l'arenga d'Escipió a les seves tropes abans d'enfrontar-se als rebels ibèrics inclou un passatge que potser amaga una major dependència de l'ajut indígena, més gran que no mostren les fonts. Els legionaris romans havien de demostrar amb la seva victòria sobre els revoltats que a *Iberia* havien guanyat la guerra contra els cartaginesos sense el seu suport (Polibi, XI, 31, 5-6).

Les fonts escrites indiquen que els ibers del nord estaven dividits entre aquells que van donar suport a Roma, bàsicament situats a la costa, i aquells altres que es van alinear amb el bàndol cartaginès, encapçalats per la tribu dels ilergets i altres pobles de l'interior. Així, els ilergets

havien rebut grans avantatges de la seva unió amb els púnics, i van lluitar al seu costat durant la batalla de *Cissal/Kesse* de l'any 218 aC, però després de la derrota van signar un pacte de *amicitia* amb els romans. Contràriament a allò que s'ha pensat, aquest no tenia implicacions de subordinació a Roma, i els va deixar certa llibertat per a dur a terme una política pròpia (Burton, 2003: 339-341); fins i tot una facció reprèn les hostilitats amb els romans l'any 217 aC, però és derrotada. Fins a l'any 211 aC no tornen a parèixer a les fonts, i aquesta vegada no són ben bé tropes ilergetes, sinó un contingent de suessetans comandat per Indíbil, cosa que és un exemple de la complexitat de les dinàmiques internes indígenes.

Sembla que en algun moment entre l'any 211 i el 209 aC els cartaginesos van exigir ostatges als ilergets, alliberats per Escipió després de la conquesta de *Carthago Nova*, cosa que va portar a renovar el pacte, aquesta vegada a tall de *devotio* personal i de prestigi. Tal vegada, els canvis de bàndol dels ilergets semblen més producte d'una política pròpia, marcada pel context de la guerra, que no pas per directrius dels cartaginesos, i potser caldria entendre'ls en la tessitura d'un estat que utilitza el seu suport a cadascun dels bàndols en funció dels seus interessos i objectius concrets. En definitiva, cal entendre la relació amb els romans com una «neutralitat hostil» (Eckstein, 1987: 197)

La caiguda de *Carthago Nova* i la devolució dels ostatges va permetre a Escipió comptar amb un suport majoritari entre les tribus ibèriques, que van sol·licitar la seva ajuda. És el que en el marc de la teoria de les relacions internacionals es coneix com a *bandwagoning*¹⁹ (Eckstein, 2008). Així, la nova conjuntura va provocar una modificació de les relacions dels poders menors respecte a Cartago i Roma. D'aquesta manera, la posició romana a partir de l'any 209 aC en el nord-est peninsular seria relativament tranquil·la, però només en aparença. Només va caldre la notícia de la malaltia greu d'Escipió i la revolta de les seves tropes a *Sucro* l'any 206 aC per a provocar que els ilergets tornes-

19. També conegut com a «imperi per invitació». En definitiva, avançar-se als esdeveniments els estats febles. Com que un adversari poderós pot aconseguir el que vulgui en qualsevol moment, més val associar-se amb el més fort, reconèixer la seva superioritat i admetre que els possibles guanys no es repartiran equitativament.

sin a practicar una política autònoma, amb una sèrie d'atacs contra tribus aliades dels romans (Livi, XXVIII, 24, 1-4). Aquesta situació es repetiria l'any 205 aC, després de la partida d'Escipió, quan les tropes romanes havien passat a ser comandades per L. Corneli Lèntul i L. Manli Acidí (Livi, XXIX, 1, 19-2, 5). Si després de la derrota ilergeta del 206 aC els romans van permetre la continuïtat dels seus caps, la repressió posterior a la derrota del 205 aC va ser més dura, ja que va implicar la mort d'una part important dels aristòcrates (Livi, XXIX, 3, 3-5), els quals segurament van ser reemplaçats per altres més favorables als interessos romans (García Riaza, 2009). Les relacions de poder ibèriques van quedar trasbalsades, ja que la minva de pes dels ilergets i les seves considerables pèrdues militars van provocar la fi de la seva posició dominant. Així s'explica la seva relació de dependència de Roma durant les revoltes de l'any 195 aC, on eren els únics que els donaven suport, o l'inici de les incursions militars celtiberes en direcció a la costa mediterrània, sense que cap poder indígena els pogués fer front.

7. Epíleg

Per finalitzar, voldríem destacar la importància del front del nord-est de la península Ibèrica en el context de la Segona Guerra Púnica. De fet, des de l'inici de la guerra, Roma va ser conscient de la importància del front bèl·lic a *Iberia*. Així, la seva estratègia inicial es basava en el desembarcament de tropes al nord d'Àfrica i al nord-est de la península Ibèrica. Fins i tot quan el senat romà va haver de modificar els seus plans a conseqüència de la ràpida marxa d'Anníbal, va fer tornar T. Semproni a la península Itàlica, però va mantenir els plans de desembarcament a *Iberia*. A més, ràpidament va enviar reforços i proveïments, primer mitjançant una flota que va ser destruïda pels cartaginesos prop de *Cosa* (Livi, XXII, 11, 6) i, després, amb una segona flota sota el comandament de Publi Corneli Escipió (Livi, XXII, 22).

Com hem vist, les campanyes romanes a la península Ibèrica fins a l'any 211 aC es caracteritzen per una estratègia defensiva i de control territorial, sense grans riscos. La consolidació constant de punts propers a la costa i un avanç que podríem catalogar per etapes constaten l'execució d'aquesta pràctica de control per a evitar que des d'*Iberia* es fessin arribar recursos a Anníbal. Evidentment, aquesta estratègia s'emmarca en una conjuntura concreta de Roma durant els primers anys del conflicte. No cal perdre de vista el context econòmic, polític i militar dels diferents escenaris de la contesa per comprendre l'actuació dels generals romans a *Iberia*. Així, malgrat el seu marge de maniobra i la seva capacitat per decidir sobre el terreny, els Escipions sempre mantindran com a missió principal evitar el pas de les tropes cartagineses cap a Itàlia.

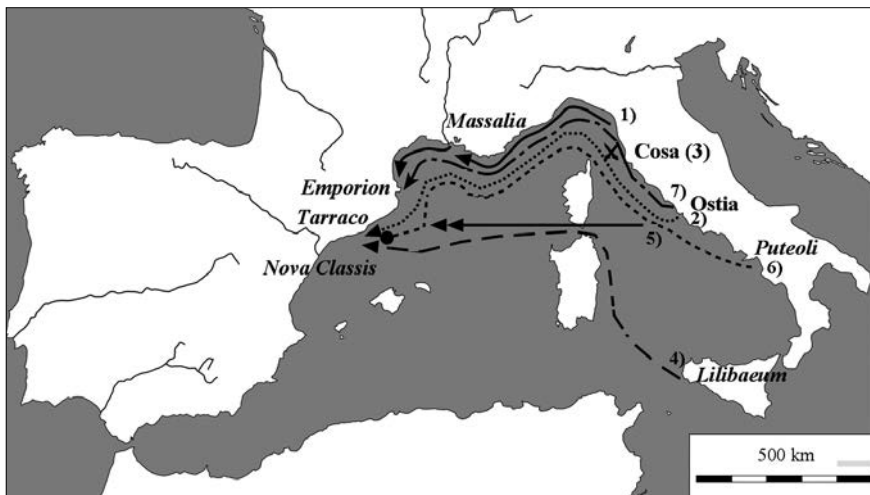

FIGURA 37. Reforços de tropes i provisions rebuts per l'exèrcit romà d'Iberia entre el 218 i el 210 aC: 1) Gneu Corneli Escipió (218 aC), 60 naus i 19.000 soldats (aprox.) (Livi, XXI, 60); 2) Publi Corneli Escipió (217 aC), 20-30 naus i 8000 soldats (Livi, XXII, 22); 3) Flota de transport de vitualles destinada a Iberia, capturada pels cartaginesos a les proximitats de Cosa (217 aC) (Livi, XXII, 11, 6); 4) Tot allò necessari per a desenvolupar les operacions dels Escipions a Iberia, transportat per una flota situada a Lilibaeum (216 aC) (Polibi, III, 106, 7); 5) Indeterminat, però probablement roba, blat i equipament per a la flota (215 aC) (Livi, XXIII, 49, 5); 6) Gai Neró (211 aC), 12.000 soldats i 1100 genets (Livi, XXVI, 17, 1-2); 7) Publi Corneli Escipió Africà (210 aC), 30 naus, 10.000 soldats i 1000 genets (Livi, XXVI, 19, 10).

Precisament el canvi d'objectiu es produirà en el mateix moment en què a la península Itàlica l'estratègia de Quint Fabi Màxim comença a donar resultats. Els llargs setges de Siracusa i de Càpia anunciaven la seva imminent conquesta, que es produirà els anys 212 i 211 aC, respectivament. Per això, tant el 211 aC, de la mà dels dos germans Escipió, com el 209 aC, per part d'Escipió l'Africà, la nova conjuntura permet una major llibertat d'acció, de manera que l'objectiu principal a *Iberia* va passar a ser la derrota i expulsió dels cartaginesos de la Península.

Però fins aquell moment la República romana havia realitzat un gran esforç per evitar l'arribada de reforços cartaginesos a la península Itàlica. Així, entre els anys 218 i 215 aC es produeix una sèrie d'incursions de flotes romanes a les costes cartagineses. Una mesura destinada a drenar

recursos que podrien haver estat emprats a reforçar Anníbal durant aquests anys (Bragg, 2010: 62). Malgrat que aquestes accions requereixen una infraestructura de gran envergadura, demostren que Roma havia adoptat una posició defensiva.

És precisament en aquest context que es va produir al nord-est de la península Ibèrica la batalla d'*Hibera*, després de la derrota romana a Cannes. L'aclaparadora victòria d'Anníbal va representar un punt d'inflexió tàctic i estratègic a la guerra, ja que nombroses ciutats del sud d'Itàlia van abandonar els romans. Si fins aquell moment Anníbal havia gaudit d'una gran llibertat tàctica per a proveir al seu exèrcit, els pactes amb aquestes ciutats el van obligar a ajudar i protegir els seus territoris. D'aquesta manera, el seu exèrcit era forçat a plantejar unes campanyes radicalment oposades a les lliurades amb tant d'èxit fins al moment, un nou tipus de guerra per al qual no estava preparat (Erdkamp, 1998: 149-50; Fronza, 2010: 243). Ara, qualsevol derrota sobre els seus aliats significava minvar el prestigi i la posició política i estratègica aconseguida pels cartaginesos després de Cannes.

En qualsevol cas, conscient de l'avantatjosa situació, Cartago va ordenar Àsdrubal que es dirigís amb les seves tropes cap a Itàlia, encara que per aconseguir-ho es va veure obligada a enviar un exèrcit i una flota sota el comandament d'Himilcò per a substituir-lo a Ibèria. Àsdrubal va ser derrotat pels dos Escipions al sud de l'Ebre, un enfrontament vital (Eckstein, 1987: 216) que no ha merescut gaire interès per part dels investigadors, sobretot per les seves immediates conseqüències. Així, la derrota d'*Hibera* va trastocar els plans púnics, als quals va obligar a desviar una quantitat considerable de recursos per a mantenir la seva posició a *Iberia*. La República romana no solament havia evitat l'arribada de reforços cartaginesos a través dels Pirineus i els Alps, sinó que a més la flota, les tropes i els diners preparats per reforçar Anníbal sota el comandament del seu germà Magó van ser enviats a Ibèria (Livi, XXIII, 32, 5-12). Si els cartaginesos haguessin vençut a *Hibera*, la península Itàlica s'hauria vist envaïda pels tres germans Barca: pel nord per Àsdrubal, pel sud per Magó, mentre que el mateix Anníbal ocupava en aquell moment la zona del *Brutium*.

També cal recordar que la batalla d'*Hibera* succeeix en un moment en què la República era incapaç de fer front al proveïment de la major

part dels seus exèrcits fora de la península Itàlica. L'únic d'aquests exèrcits que va rebre provisions va ser precisament el situat a la península Ibèrica. Ni tan sols els exèrcits estacionats a les illes del mediterrani central van rebre reforços de Roma, sinó que es van veure obligats a obtenir els seus recursos de la població nativa o de Hieró de Siracusa. En el cas de Sardenya, l'augment de les imposicions econòmiques fins i tot va acabar provocant una rebel·lió.

En qualsevol cas, la caiguda de Siracusa i, sobretot, la de Càpua permetran a la República romana major llibertat d'acció i passar a l'ofensiva. Per exemple, immediatament després de la derrota dels Escipions el 211 aC, Roma va poder enviar un contingent de veterans que havien servit en el setge de la ciutat campana. De fet, la posició romana a la península Itàlica era prou segura per poder destinar efectius a altres escenaris bèl·lics. De manera que l'arribada d'Escipió a *Iberia* va coincidir amb una conjuntura favorable per a les armes romanes. No solament havia disminuït la pressió sobre Roma, sinó que a més s'estava preparant la campanya contra Tàrent que acabaria amb la captura de la ciutat l'any 209 aC. Aquesta situació va permetre l'Àfrica una llibertat d'acció superior que no van disposar els seus antecessors en el càrrec. És en aquest marc que cal entendre l'atac sobre *Qart Hadasht*, en un context on Escipió va gaudir d'una major llibertat tàctica que no havien gaudit els seus predecessors a *Iberia*. Els seus parents havien hagut de fer front a una situació de greu crisi econòmica i de fortes pressions militars a causa de les successives derrotes a la península Itàlica. Això els havia obligat a realitzar una política de contenció i de protecció de qualsevol avanç per part dels cartaginesos cap a Itàlia per a reforçar Anníbal. De fet, l'arribada d'Àsdrubal al nord d'Itàlia l'any 207 aC va ser conseqüència d'un error estratègic d'Escipió, però els reforços arribaven massa tard: Anníbal en aquells moments ja estava afeblit i sotmès a un ferri control per part de les tropes de Roma.

Bibliografia

- ALFARO, C., 1991. «Monedas cartaginesas y norteafricanas halladas en Ampurias», *Huelva Arqueológica* 13, 2, p. 173-202.
- ÁLVAREZ, R. i ESPADALÉ, J., 1993. «Antic camí ramader de Sant Jordi d'Alfama, L'Ametlla de Mar», *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana i antiguitat tardana*, Campanyes 1982-1989, p. 68.
- ANDRÉ, J.M. i HUS, A., 2005. *La historia en Roma*, Siglo XXI de España Editores, Madrid.
- ARGENTE, J.L., 1986-1987. «Hacia una clasificación tipológica y cronológica de las fibulas de la Edad del Hierro en la meseta norte», *Zephyrus* 39-40, p. 139-157.
- ASENSIO, D., 2001-2002. «Àmfores importades, comerç i economia entre els pobles ibèrics de la costa catalana (segles VI-II aC): un exercici de quantificació aplicada», *Revista d'Arqueologia de Ponent* 11-12, p. 67-86.
- 2010. «Evidencias arqueológicas de la incidencia púnica en el mundo ibérico septentrional (siglos VI-III a.C.). Estado de la cuestión y nuevos enfoques», *Mainake* XXXII, II, p. 705-734.
- ASENSIO, D. i MARTÍN, A., 1998. «El derelict de Bon Capó (l'Ametlla de Mar): l'inici de l'expansió de vi itàlic a la Península Ibèrica», II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana: El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al mediterrani occidental. *Monografies Badalonines* 14, p. 138-150.
- AVELLÀ, J., 1967. *Tarragona romana. Síntesis històrica*, Tarragona.
- ARRAYAS, I., 2002. *Morfologia històrica del territori de Tarraco en època tardo-republicana romana o ibèrica final (ss. III-I a.C.): cadastres i estructures rurals* [en línia], Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona, Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana, 2002, <<http://hdl.handle.net/10803/5537>> [consulta 6 de setembre de 2012].

- BARCELÓ, P., 2010. *Aníbal: estratega y estadista*, La Esfera de los Libros, Madrid.
- BELTRÁN, E., 1984. «Problemas en torno al comienzo de la II Guerra Púnica», *Hannibal Pyrrinaeum transgreditur, 5è Col·loqui d'Arqueologia de Puigcerdà*, p. 147-171.
- BELLÓN, J.A.; GÓMEZ, F.; GUTIÉRREZ, L.; RUEDA, C.; RUIZ, A.; SÁNCHEZ, A.; MOLINOS, M.; WIÑA, L.; GARCÍA, M.A. i LOZANO, G., 2004. *Baecula. Arqueología de una batalla*, Proyectos de Investigación 2002-2003, Universidad de Jaén, p. 11-66.
- BELLÓN, J.P.; GÓMEZ, F.; RUIZ, A.; MOLINOS, M.; SÁNCHEZ, A.; GUTIÉRREZ, L.; RUEDA, C.; WIÑA, L.; GARCÍA, M.A.; MARTÍNEZ, A.; ORTEGA, C.; LOZANO, G. i FERNÁNDEZ, R., 2009. «Baecula. An archaeological analysis of the location of a battle of the Second Punic War», a A. MORILLO, R. HANEL i E. MARTÍN (eds.), *Limes XX. Actas XX Congreso Internacional Estudios sobre la frontera romana*. Anejos de Gladius 13, p. 253-266.
- BELLÓN, J.P.; GÓMEZ CABRA, F.; RUIZ, A.; CÁRDENAS ANGUITA, I.; MOLINOS, M. i RUEDA, C., 2012. «Un escenario bélico de la Segunda Guerra Púnica: Baecula» a S. REMEDIOS, F. PRADOS i J. BERMEJO (eds.), *Aníbal de Cartago. Historia y Mito*, Ediciones Polifemo, Madrid, p. 345-378.
- BELLÓN, J.P.; MOLINOS, M.; GÓMEZ, F.; RUIZ, A. i RUEDA, C., 2013. «Baecula, arqueología de una batalla», *Desperta Ferro* 17, p. 28-31.
- BERNARDINI, F.; SGAMBATI, A.; MONTAGNARI, K.; ZACCARIA, C.; MICHELI, R.; FRAGIACOMO, E.; TIUSSI, C.; DREOSSI, D.; TUNIZ, A. i DE MING, A., 2013. «Airborne LiDAR application to karstic areas: the example of Trieste province (north-eastern Italy) from prehistoric sites to Roman forts», *Journal of Archaeological Science* 40, p. 2152-2160.
- BLANCH, A., 1968. *Historia de la Guerra de la Independencia en el antiguo Principado*. Barcelona.
- BLÁZQUEZ, J.M., 1974. «Economía de Hispania durante la República romana», *Revista Internacional de Sociología* 32, 9-10, p. 19-57.
- BLE, E., 2012. «Análisis de los modos de navegación y estacionamiento de la flota romana: el caso de Iberia durante la Segunda Guerra Púnica», *Actas das IV Jornadas de Jovens em Investigação Arqueológica*, II, Promontoria Monográfica, 16, p. 93-98.
- BLE, E.; NOGUERA, J. i VALDÉS, P., en premsa. «Metal detecting for surveying marching camps? Some thoughts regarding methodology in light of the lower Ebro Roman camps' project's results», *XXII International Limes (Roman Frontiers) Congress*, Ruse (Bulgaria), 6-11 setembre 2012.
- BOSCH GIMPERA, P., 1965. «El pas del Pirineu per Aníbal», a *Homenaje a Jaime Vicens Vives*, Barcelona, p. 135-141.

- BRAGG, E., 2010. «Roman Seaborne Raids During the Mid-Republic: Sideshow or Headline Feature», *Greece and Rome* 57-1, p. 47-64.
- BUCHER, G.S., 2000. «The Origins, Program, and Composition of Appian's Roman History», *Transactions of the American Philological Association* 130, p. 411-458.
- BURILLO, F., 2001-02. «Propuesta de una territorialidad étnica para el Bajo Aragón: los Ausetanos del Ebro u Ositanos», *Kalathos* 20-21, p. 159-187.
- 2007. «Los Planos de Mara», en A. MORILLO (ed.), *El ejército romano en Hispania. Guía arqueológica*, p. 282-286.
- BURTON, P.J., 2003. «Clientela or Amicitia? Modeling Roman International Behavior in the Middle Republic (264-146 B.C.)», *Klio* 85, 2, p. 333-369.
- BRIZZI, G., 2009. *Escipión y Anibal. La guerra para salvar Roma*, Ariel, Barcelona.
- BROCH, A., 2004. «De l'existència dels lacetans», *Pyrenae* 35-2, p. 7-2.
- BRUNT, P.A., 1965. «Reflections on British and Roman Imperialism», *Comparative Studies in Society and History* 7, 3, p. 267-288.
- CADIOU, F., 2003. «Garnisons et camps permanents: un réseau défensif des territoires provinciaux dans l'Hispanie républicaine?», a A. MORILLO, F. CADIOU i D. HOURCADE (eds.), *Defensa y territorio en Hispania de los Escipiones a Augusto*, Universidad de León/Casa de Velázquez, Madrid, p. 81-100.
- CADIOU, F., 2008. *Hibera in terra miles: les armées romaines et la conquête de l'hispanie sous la république (218-45 av. J.-C.)*, Madrid.
- CAMPO, M., 2000. «Las producciones púnicas y la monetización en el nordeste y levante peninsulares», a M.P. GARCÍA-BELLIDO i L. CALLEGARIN, *Los cartagineses y la monetización del Mediterráneo occidental*, p. 89-100.
- 2006. «Circulación monetaria en los poblados indigetes de Ullastret», *Numisma* 250, p. 255-278.
- CARTES, A., 2011. *Intervenció arqueològica preventiva al sector A «Tres Cales 2a fase». Memòria final*, Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya.
- CASTRO, M., 2013. «¿Tenemos un nuevo campamento romano en León?» [en línea], <<http://mocadele.net/lidar-para-arqueologia-en-leon/>> [consulta 15 de juliol de 2013].
- CAVEN, B., 1980. *The Punic Wars*, Weidenfeld & Nicolson, Londres.
- CHAMPION, C.B., 2007. «Empire by Invitation: Greek Political Strategies and Roman Imperial Interventions in the Second Century B.C.E.», *Transactions of the American Philological Association* 137, p. 255-275.
- CHAVES, F., 1990. «Los hallazgos numismáticos y el desarrollo de la segunda guerra púnica en el sur de la Península Ibérica», *Latomus* 49-3, p. 613-622.

- CODINA, F.; DE PRADO, G. i MARTÍN, A., 2012. «La recerca arqueològica en el conjunt ibèric d'Ullastret en els darrers anys», *Tribuna d'Arqueologia 2010-2011*, p. 63-99.
- COLBERT DE BEAULIEU, J.-B., 1973. *Traité de Numismatique celtique. I. Méthodologie des ensembles*, París.
- CONNOLLY, P., 1998. *Greece and Rome at war*, Londres.
- CORZO, J.R., 1975. «La Segunda Guerra Púnica en la Bética», *Habis* 6, p. 213-240.
- COULSTON, J., 2001. «The Archaeology of Roman Conflict», a P.W.M. FREEMAN, A. POLLARD (eds.), *Fields of Conflict. Progress and Prospect in Battlefield Archaeology*, BAR 958, p. 23-49.
- CUERPO DE ESTADO MAYOR DEL EJÉRCITO, 1883. *Narración militar de la guerra carlista de 1869 a 1876*, Cuerpo de Estado Mayor del Ejército XI, Madrid.
- CURCHIN, L.A., 1997. «Roman Frontier Concepts in the Spanish Interior: Configuration and Ideology», a W. GROEMAN-VAN WAATERINGE, B.L. VAN BEEK, W.J.H. WILLEMS i S.L. WYNIA (eds.), *Roman Frontier Studies 1995. Proceedings of the XVIth International Congress of Roman Frontier Studies*, Oxbow Monographs, 91, Oxford, p. 67-72.
- DAVIES, J.L. i JONES, R.H., 2006. *Roman camps in Wales and the Marches*, Cardiff.
- DE SANCTIS, G., 1917. *Storia dei romani*, III, p. 2: Milà.
- DE SOUZA, P., 2008. «Naval Battles and Sieges», a P. SABIN, H. VAN WEES i M. WHITBY (eds.), *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare*. Vol. 1: Greece, the Hellenistic World and the Rise of Rome, Cambridge University Press, p. 434-489.
- DELPERRIE, J., 1968. *Les brigades internationales*, París.
- DÍAZ, M., 2009. *El castellum de Puigpelat*, Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia, 5, Tarragona.
- DIDIERJEAN, F., 2008. «Camps militaires romains et archéologie aérienne: méthodologie et données nouvelles», *Salvdie* 8, p. 95-115.
- DILOLI, J.; FERRÉ, R. i VILÀ, J., 2012. «Tortosa durante la protohistoria. Las excavaciones del Grup de Recerca del Seminari de Protohistòria i Arqueologia de la URV entre los años 2004 y 2011», BELARTE *et al.* (ed.), *Iberos del Ebro, Sèrie Documenta* 25, ICAC, Tarragona, p. 247-256.
- DOBSON, M., 2008. *The Army of the Roman Republic: the second century BC. Polybius and the Camps at Numantia, Spain*, Oxford.
- DOYEN, J.-M., 2011. «Les monnaies d'Ebusus en Gaule du nord et en Bretagne: un faux «traceur» des campagnes césariennes?», *Revue Numismatique* 167, p. 265-283.

- ECKSTEIN, A.M., 1987. *Senate and General. Individual decision-making and Roman foreign relations 264-194 B.C.*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, Londres.
- 2006. *Mediterranean Anarchy, Interstate War and the Rise of Rome*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, Londres.
- 2008. *Rome enters the Greek East. From Anarchy to Hierarchy in the Hellenistic Mediterranean, 230-170 BC*, Blackwell Publishing, Oxford.
- ENGEL, A. i PARIS, P., 1906. *Une forteresse ibérique a Osuna (Fouilles de 1903)*, Nouvelles Archives des Missions Scientifiques et Littéraires, XIII, p. 4, Paris.
- ERDKAMP, P., 1998. *Hunger and the sword. Warfare and food supply in roman republican wars (264-30 B.C.)*, J.C. Gieben, Amsterdam.
- ESPINOSA, A.; RUIZ, D.; MARCOS, A. i PEÑA, P., 2008. «Nuevos testimonios romano-republicanos en Villajoyosa: un campamento militar del siglo I a. C.», a J. UROZ, J.M. NOGUERA, i F. COARELLI (eds.), *Iberia e Italia: Nuevos modelos de integración territorial* (Tabularium), p. 199-220.
- FABRA, E. i VILALTA, E., 2008. «La destrucció del poblal», a J.M. VERGÈS i J. LÓPEZ (coord.), *Història de Valls, II. Prehistòria i Història Antiga*, IEV, Valls, p. 183-185.
- FASSBINDER, J., 2010. «Geophysical Prospection of the Frontiers of the Roman Empire in Southern Germany, UNESCO World Heritage Site», *Archaeological Prospection* 17, p. 129–139.
- FELICIANI, N., 1907. «La Battaglia di Cissis (218 av. Chr.)», *Boletín de la Real Academia de la Historia* 50, p. 346-355.
- FERRER MAESTRO, J., 2000. «“El Africano” en Hispania: balance económico», *Gerión* 18, p. 135-146.
- FERRER, E., 1996. «Sistematización de las puntas de flecha orientalizantes, aspectos terminológicos y tipológicos», *Antiquitas* 7, p. 45-52.
- FERRER, J.; GARCÉS, I.; GONZÁLEZ, J.R.; PRINCIPAL, J. i RODRÍGUEZ, J.I., 2009. «Els materials arqueològics i epigràfics de Monteró (Camarasa, La Noguera, Lleida). Troballes anteriors a les excavacions de l'any 2002», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 27, p. 109-154.
- FEUGÈRE, M. i PY, M., 2011. *Dictionnaire des monnaies découvertes en Gaule méditerranéenne (530 - 27 av. n. ère)*, Montagnac.
- FISCHER, B., 1978. *Les monnaies antiques d’Affrique du Nord trouvées en Gaule*, XXXVI supplément à *Gallia*, CNRS, Paris.
- FRONDA, M.P., 2010. *Between Rome and Carthage. Southern Italy during the Second Punic War*, Cambridge University Press.
- GARCÍA-BELLIDO, M.P., 2010. «¿Estuvo Ákra Leuké en Carmona?», *Palaeohispanica* 10, p. 201-218.

- GARCÍA GUINEA, M.A., 1967. «Las puntas de flecha con anzuelo y doble filo y su proyección hacia Occidente», *Archivo Español de Arqueología* 40, p. 69-87.
- GARCÍA MORA, F., 1991. *Un episodio de la Hispania republicana: la guerra de Sertorio*, Granada.
- GARCÍA RIAZA, E., 2009. «La política romana de atracción de las elites indígenas de la península ibérica durante la época republicana», a G. BRAVO i R. GONZÁLEZ SALINERO (eds.), *Formas de Integración en el mundo romano*, Madrid, p. 209-223.
- GARCÍA, E.; PADRÓS, C.; PUJOL, A.; SALA, R. i TAMBA, R., 2010. «Resultats preliminars de la primera campanya d'excavació al jaciment de Puig Ciutat (Oristà, Osona)», *Ausa* XXIV, 166, p. 685-714.
- GOLDSWORTHY, A., 2007. *The Fall of Carthage: The Punic Wars 265-146 BC*, Cassell Military Paperbacks.
- GOMME, A.W., 1933. «A Forgotten Factor of Greek Naval Strategy», *Journal of Hellenic Studies* 53, p. 16-24.
- GONZÁLEZ ROMÁN, C., 1980. «Economía e imperialismo: a propósito de los *praeda-manubiae* en la península Ibérica durante el s. II a. de C», *Memorias de historia antigua, Formas de intercambio durante la Antigüedad* 4, p. 139-150.
- GORCES, J.-G.; MORILLO, A.; RODRÍGUEZ MARTÍN, G. i MARTÍN HERNÁNDEZ, E., 2009. «Le campement romano-républicain du Pedrosillo (Casas de Reina, Badajoz, Espagne) à l'épreuve des sondages: premiers résultats de la campagne 2006», *Actas del 20 Congreso Internacional de la Frontera Romana (septiembre 2006)*, León-Madrid, vol. I, p. 267-280.
- GURT, J.M. i TUSET, F., 1982. «Recents troballes numismàtiques a la comarca de La Noguera», *Gaceta Numismàtica*, 66, p. 31-39.
- HAMMOND, N.G.L., 1966. «The Opening Campaigns and the Battle of the Aoi Stena in the Second Macedonian War», *The Journal of Roman Studies* 56, 1-2, p. 39-54.
- 1988. «The Campaign and the Battle of Cynoscephalae in 197 BC», *The Journal of Hellenic Studies* 108, p. 60-82.
- HARNECKER, J., 2004. *Arminius, Varus and the Battlefield at Kalkriese. An introduction to the archaeological investigations and their results*, Bramsche.
- HERAS MORA, F.J., 2009. «El Santo de Valdetorres (Badajoz, España). Un nuevo enclave militar romano en la línea del Guadiana», *Actas del XX International Congress of Roman Frontier Studies*, Anejos de Gladius, 13, p. 315-328.
- HERNÁNDEZ, F.X., 2001. *Història militar de Catalunya. Vol. I: Dels ibers als carolíngis*, Barcelona.

- HORVAT, J., 2002. «Hoard of Roman Republican weapons from Grad near Smihel under Nanos», *Arh. Vestnik* 53, p. 117-192.
- HOYOS, D. (ed.), 2011. *A Companion to the Punic Wars*, Wiley-Blackwell, Malden, MA.
- JACOB, P., 1987-1988. «Un doublet dans la géographie livienne de l'Espagne antique: les Ausetans de l'Ebre», *Kalathos* 7-8, p. 135-147.
- JIMENO, A., 2002. «Numancia: campamentos romanos y cerco de Escipión», *Archivo Español de Arqueología* 75, p. 159-176.
- JONES, R.H., 2012. *Roman Camps in Britain*, Amberley Publishing.
- JUNYENT, E. i ALASTUEY, A., 1991. «La vaixel·la ilergeta de vernis roig», *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 1, p. 9-50.
- KENNEDY, D. i RILEY, D., 1990. *Rome's Desert Frontier. From the Air*, B.T. Batsford Ltd., Londres.
- KEPPIE, L., 1998. *The Making of the Roman Army: From Republic to Empire*, Londres.
- KNAPP, R.C., 1977. *Aspects of the Roman Experience In Iberia 206-100 BC*, Anejos de Hispania Antiqua, Universidad de Valladolid-Colegio Universitario de Álava.
- LAZENBY, J.F., 1978. *Hannibal's War. A Military History of the Second Punic War*, Warminster.
- LÓPEZ SÁNCHEZ, F., 2010. «Dracmas ampuritanas y marselesas acuñadas para Cartago (218-211/209 a.C.)», *Mainake* 32-1, p. 601-617.
- LIVIO TITIO, *Historia de Roma desde su fundación*, Introducción general de Antonio Fontari, XXI-XXV, XXVI-XXX i XXI-XXV, Biblioteca Clásica Gredos, 176, 177 i 183 [trad. J.A. Villar], Madrid, 1993.
- LUIK, M., 2002. *Die Funde aus den römischen Lagern um Numantia im Römisch-Germanischen Zentralmuseum*, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Magúncia.
- 2007. *Der schwierige Weg zur Weltmacht. Roms Eroberung der Iberischen Halbinsel 218- 219 v. Chr.*, Magúncia.
- LYDING WILL, E., 1982. «Greco-Italic Amphoras», *Hesperia* 51-3, p. 338-357.
- MAHANAY, W.C.; KALM, V.; DIRSZOWSKY, R.W.; MILNER, M.W.; SODHI, R.; BEUKENS, R.; DORN, R.; TRICART, P.; SCHWARTZ, S.; CHAMORRO-PÉREZ, E.; BOCCIA, S.; BARENDREGT, R.W.; KRINSLEY, D.H.; SEAQUIST, E.R.; MERRICK, D. i KAPRAN, B., 2008. «Hannibal's trek across the Alps: geomorphological analysis of sites of geoarchaeological interest», *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 8-2, p. 39-54.
- MARTÍNEZ GÁZQUEZ, J., 1981. «Sobre Aníbal y su paso por los Pirineos», *Faventia* 3, 2, p. 223-226.

- MESTRES, I.; PRINCIPAL, J. i DURAN, M., 2004. «El jaciment del Camp de les Lloses: Tona, Osona», *Jornades d'Arqueologia i Paleontologia: Comarques de Barcelona*, 1996-2001, 2, p. 423-442.
- MORILLO, A., 2008. «Criterios arqueológicos de identificación de los campamentos romanos en Hispania», *Salduie* 8, p. 73-93.
- MORILLO, A. (ed.), 2007. *El ejército romano en Hispania. Guía arqueológica*, Universidad de León.
- MORILLO, A.; HANEL, R. i MARTÍN, E. (eds.), 2009. *Limes XX. Actas XX Congreso Internacional Estudios sobre la frontera romana* (León 2006), *Anejos Gladius* 13, Madrid.
- NOGUERA, J., 2007. *Gènesi i evolució de l'estructura del poblament ibèric en el curs inferior del riu Ebre: la Ilercavònia septentrional* [en línia], Barcelona, Universitat de Barcelona, Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia, 2006, <<http://hdl.handle.net/10803/2599>> [consulta 6 de setembre de 2012].
- 2008. «Los inicios de la conquista romana de Hispania. Los campamentos de campaña del río Ebro», *Archivo Español de Arqueología* 81, p. 31-48.
- 2012. «La Palma-Nova Classis: a Publius Cornelius Scipio Africanus encampment during the Second Punic War in Iberia», *Madridrer Mitteilungen* 53, p. 262-288.
- NOGUERA, J. i TARRADELL-FONT, N., 2009. «Noticia sobre las monedas del campamento romano de la Segunda Guerra Púnica de la Palma (l'Aldea, Tarragona)», a A. ARÉVALO GONZÁLEZ (ed.), *XIII Congreso Nacional de Numismática, «Moneda y Arqueología»*, Cádiz-Madrid, p. 119-142.
- NOGUERA, J., ASENSIO, D. i JORNET, R., 2012. «La destrucción del Castellet de Banyoles (Tivissa, Tarragona)», a BELARTE *et al.* (ed.), *Iberos del Ebro, Série Documenta*, 25, ICAC, Tarragona, p. 231-246.
- NOGUERA, J.; PRINCIPAL, J. i ÑACO, T., en premsa. «La actividad militar y la problemática de su reflejo arqueológico: el caso del noreste de la Citerior (218-45 a.C.)», a *La guerre et ses traces. Conflits et sociétés en Hispanie à l'époque de la conquête romaine (IIIe-Ier s. av. J.-C.)* (Bordeus, 2010).
- NOLLA, J.M.; PALAHÍ, L. i VIVÓ, J., 2012. *De l'oppidum a las civitas, la romanització inicial a la Indigècia*, Institut de Recerca Històrica de la Universitat de Girona.
- ÑACO, T., 2003. *Vectigal Incertum. Economía de guerra y fiscalidad republicana en el occidente romano: su impacto histórico en el territorio (218-133 a. C.)*, BAR, 1158, Oxford.
- ÑACO, T.; ANTELA-BERNÁRDEZ, B.; ARRAYÁS-MORALES, I. i BUSQUET-ARTIGAS, S., 2009. «The civilian impact of the Roman intervention in Greece and

- Asia Minor (88-63 BC)», a B. ANTELA-BERNÁRDEZ i T. ÑACO DEL HOYO (eds.), *Transforming Historical Landscapes In The Ancient Empires*, BAR Int. Ser., 1986, Oxford, p. 33-51.
- OLCINA DOMÉNECH, M. (ed.), 2009. *Lucentum. (Tossal de Manises, Alicante). Arqueología e Historia*, Museo Arqueológico de Alicante.
- OLIVER, A., 1989. «Evidence of the Second Punic War in Iberian settlements south of the Ebro», *Studia Phoenicia* 10, p. 205-211.
- 2001. *El Perengil (Vinaròs, Castellón). Un peculiar edificio ibérico*, Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques, 6, SIAP, Diputació de Castelló de la Plana.
- OTIÑA, P. i RUIZ DE ARBULO, J., 2000. «De Cese a Tàrraco: evidencias y reflexiones sobre la Tarragona ibérica y el proceso de romanización», *Empúries* 52, p. 107-136.
- PERALTA LABRADOR, E., 2002. «Los campamentos romanos de campaña (*castra aestiva*): evidencias científicas y carencias académicas», *Nivel cero: revista del grupo arqueológico Attica* 10, p. 49-87.
- 2006. «La revisión de las Guerras Cántabras: Novedades arqueológicas en el norte de Castilla», *Arqueología Militar Romana en Hispania II: producción y abastecimiento en el ámbito militar*, Universidad de León, p. 523-547.
- 2009. «Las Guerras Cántabras», a M. ALMAGRO-GORBEA (coord.), *Historia Militar de España. I. Prehistoria y Antigüedad*, Madrid, p. 247- 265.
- PÉREZ ALMOGUERA, A., 1999. «*Atanagrum urbem, quae caput eius populi erat*: El problema de Atanagrum y la capitalidad Ilergete», *Hispania Antiqua* 23, p. 25-46
- PÉREZ VÍLATELA, L., 1988. «'Intibilis' lugar estratégico del Maestrazgo en la Segunda Guerra Púnica», *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo* 22, p. 67-75.
- 1994. «*Onus(s)a*: toponimia y comercio antiguos en el litoral del Maestrazgo», *Polis* 6, p. 269-306.
- PLIEGO, R., 2003. «Sobre el reclutamiento de mercenarios turdetanos: el campamento cartaginés de El Gandul (Alcalá de Guadaira, Sevilla)», *Habis* 34, p. 39-56.
- POLIBI, *Història*. Vol. III, Fundació Bernat Metge, Barcelona [text revisat i traducció de Antoni Ramón Arrufat].
- *Història*. Vol. VI, Fundació Bernat Metge, Barcelona [text revisat i traducció de Manuel Balasch].
- PROCTOR, D., 1974. *La expedición de Aníbal en la historia*, Madrid.
- PY, M., 2006. Les Monnaies préaugustéennes de Lattes et la circulation monétaire protohistorique en Gaule méridionale, *Lattara* 19, Lattes.

- QUESADA, F., 1997. *El armamento ibérico. Estudio tipológico, geográfico, funcional, social y simbólico de las armas en la Cultura Ibérica (siglos VI-I a.C.)*. Monographies Instrumentum, 3, Ed. Monique Mergoïl, Montagnac.
- 2008a. «La Arqueología de los campos de batalla. Notas para un estado de la cuestión y una guía de investigación», *Saldvie* 8, p. 21-35.
- 2008b. «Armamento romano e ibérico en Urso (Osuna): testimonio de una época», *Cuadernos de los Amigos de los Museos de Osuna* 10, p. 13-19.
- RAMÓN, J., 1983. «Nuevas puntas de flecha de bronce fenicio-púnicas halladas en Ibiza: algunos materiales inéditos», a *Homenaje al Profesor M. Almagro Basch*, II, Madrid, p. 309-323.
- RANKOV, B., 1996. «The Second Punic War at Sea», a T. CORNELL, B. RANKOV, i PH. SABIN (eds.), *The Second Punic War: A Reappraisal*, Bulletin of the Institute of Classical Studies, Sup. 67, Londres, p. 49-57.
- REDDÉ, M. i VON SCHNURBEIN, S., 1995. *Fouilles et recherches nouvelles sur les travaux de César devant Alésia (1991-1994)*, Bericht der Römisch-Germamischen Kommission, 76.
- REDDÉ, M.; BRULET, R.; FELLMANN, R.; HAALBOS, J.K. i VON SCHNURBEIN, S., 2006. *L'architecture de la Gaule romaine. I. Les fortifications militaires*, Documents d'Archéologie Française, 100, Paris.
- RIBERA LACOMBA, A. i Calvo GÁLVEZ, M., 1995. «La primera evidencia arqueológica de la destrucción de *Valentia* por Pompeyo», *Journal of Roman Archaeology* 8, p. 19-40.
- RICHARDSON, J.S., 1986. *Hispaniae, Spain and the development of Roman imperialism, 218-82 BC*, Cambridge.
- RICO, C., 1996. «Sur les traces d'Hannibal dans les Pyrenees: une nouvelle approche», *Itaca* 9-11, p. 111-119.
- RIHLL, T., 2007. *The Catapult. A History*, Westholme Publishing, Yardley, Pennsylvania.
- RIPOLLÉS, P., 1982. *La circulación monetaria en la tarraconense mediterranea*, SIP, Serie de Trabajos Varios, 77, València.
- 1984. «Los hallazgos de moneda romano-republicana en la Tarraconense Mediterránea y las Baleares», *Itaca* 17, p. 91-126.
- RODÀ, I. i MAYER, M., 1986. «La romanització de Catalunya. Algunes qüestions», *VI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, p. 339-351.
- RODRÍGUEZ ADRADOS, F., 1950. «Las rivalidades de las tribus del NE. español y la conquista romana», *Estudios Menéndez Pidal*, I, p. 563-585.
- ROLDÁN, J.M., 1994. *El imperialismo romano. Roma y la conquista del mundo mediterráneo (264-133 a.C.)*, Editorial Síntesis, Historia Antigua Universal, 11, Madrid.

- ROS, A., 2008. «La ceràmica de vernís negre del segle III aC», a J.M. VERGÈS i J. LÓPEZ (coord.), *Història de Valls, II. Prehistòria i Història Antiga*, IEV, Valls, p. 205-211.
- RUIZ ZAPATERO, G., 1985. *Los Campos de Urnas del Nordeste de la Península Ibérica*, Universidad Complutense, Madrid.
- SALA, F., en premsa. «Las huellas de la Segunda Guerra Púnica en el área contestana», *Congreso Internacional La Segunda Guerra Púnica en la Península Ibérica* (Jaén, 2011).
- SALINAS DE FRÍAS, M., 1999. «El impacto económico de la conquista romana», *Studia historica. Historia antigua* 17, p. 125-152.
- SÁNCHEZ MORENO, E., 2011. «De la resistencia a la negociación: Acerca de las actitudes y capacidades de las comunidades hispanas frente al imperialismo romano», a E. GARCÍA RIAZA, *De frontera a provincias. Interacción e integración en Occidente (ss. III-I a.C.)*, Ediciones UIB, p. 97-104.
- SANMARTÍ, J. i SANTACANA, J., 2005. *Els ibers del nord*, Rafael Dalmau, Barcelona.
- SANTOS, N., 1989. «El paso de Aníbal por los Pirineos», *Memorias de Historia Antigua* 10, p. 125-140.
- SCHULTEN, A., 1927. *Die Lager des Scipio*. Numantia, III, Munich.
- 1929. *Die Lager bei Renieblas*. Numantia, IV, Munich.
- 1935. *Fontes Hispaniae Antiquae III. Las Guerras de 237-154 a. de J.C.*, Barcelona.
- SIEVERS, S., 1997. «Les armes d'Osuna», *Antiquités de l'Espagne*, p. 58-71.
- SWAN, V.G. i WELFARE, H., 1995. *Roman camps in England. The field archaeology*, HMSO, Londres.
- TARRADELL-FONT, N., 2003-2004. «Les monedes del Castellet de Banyoles de Tivissa (Ribera d'Ebre, Catalunya). Noves troballes de les excavacions 1998-1999 i revisió de les anteriors», *Fonaments* 10/11, p. 245-317.
- TARRADELL-FONT, N.; NOGUERA, J. (2009): «Avance al estudio de las monedas del Camí del Castellet de Banyoles (Tivissa, Tarragona)», a A. ARÉVALO GONZÁLEZ (ed.), XIII Congreso Nacional de Numismática, «Moneda y Arqueología», Cádiz-Madrid, p. 143-162.
- TOVAR, A. i BLÁZQUEZ, J.M., 1975. *Historia de la Hispania romana. La península ibérica desde 218 a.C. hasta el siglo V*, Altaya, Alianza Editorial, Madrid.
- TUSA, S. i ROYAL, J., 2012. «The landscape of the naval battle at the Egadi Islands (241 B.C.)», *Journal of Roman Archaeology* 25, p. 7-48.
- VICENTE, J.; PUNTER, M.P. i EZQUERRA, B., 1997. «La catapulta tardo-republicana y otro equipamiento militar de «La Caridad» (Caminreal, Teruel)», a M. FEUGÈRE (ed.), *L'équipement militaire et l'armement de la république (IVe-Ier s. avant J.-C.)*, *Journal of Roman Military Equipment Studies* 8, p. 167-199.

- VILLARONGA, L., 1973. *Las monedas hispano-cartaginesas*, Barcelona.
- 1983. «Diez años de novedades en la numismática hispano-cartaginesa 1973-1983», *Suppl. Rivista di Studi Fenici* XI, p. 57-73.
- 1998. *Les dracmes ibèriques i llurs divisors*, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Barcelona.
- VÖLLING, T. 1990: Funditores im römischen Heer, *Saalburg Jahrbuch* 45, p. 24-58.
- WALBANK, F.W., 1967, *A historical commentary on Polybius*, Oxford University Press.
- WHATLEY, N., 1969. «On the Possibility of Reconstructing Marathon and Other Ancient Battles», *The Journal of Hellenistic Studies* 84, p. 119-139.